

Humani grad budućnosti. Jugoslavensko društvo i modernistička arhitektura

Odović, Anastasija

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:835538>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-15**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

ANASTASIJA ODOVIĆ

HUMANI GRAD BUDUĆNOSTI
Jugoslavensko društvo i modernistička arhitektura

Diplomski rad

Pula, 2023.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

ANASTASIJA ODOVIĆ

HUMANI GRAD BUDUĆNOSTI
Jugoslavensko društvo i modernistička arhitektura

Diplomski rad

JMBAG: 0303106519, redoviti student

Studijski smjer: Diplomski studij povijesti

Predmet: Hrvatska svakodnevnica u socijalizmu

Znanstveno područje: Humanističke znanosti

Znanstveno polje: Povijest

Znanstvena grana: Hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: prof. dr. sc. Igor Duda

Pula, rujan 2023.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana Anastasija Odović, kandidatkinja za magistru povijesti, ovime izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da i koji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Puli 18. rujna 2023.

Student

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, Anastasija Odović, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod naslovom *Humani grad budućnosti. Jugoslavensko društvo i modernistička arhitektura* koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu diplomskih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli 18. rujna 2023.

Potpis

SADRŽAJ

UVOD	6
MODERNIZAM UMJETNOSTI	9
Moderna arhitektura	9
Stoljeće funkcionalnosti	12
Problem moderne arhitekture	15
Jugoslavija	17
HUMANIZACIJA I DRUŠTVO.....	23
Suvremeno društvo	23
Humani grad	25
Ulica	29
Stanogradnja	30
Opremanje stanova	32
VIŠE NEGO IKADA PRIJE I IKADA POSLIJE.....	35
Razvoj novih gradova	35
Skoplje	36
Beograd	38
Zagreb	43
Sarajevo	45
Podgorica (Titograd)	47
Novi Sad	49
Split	50
SIVILO S MALO BOJE	53
Reprezentativna zdanja moderne arhitekture	53
Zagrebački velesajam	54
Hotel Pljevlja	56
Vitićev neboder	57
Usnuli projekti Ivana Vitića	61
Hotel Podgorica	62
Haludovo	63
Kongresni centar „Sava“	64
Geneks kula	66

Domovi kulture	67
Spomen-dom u Kolašinu	68
Dom revolucije u Nikšiću	69
Društveni dom u Konjicu	71
ZAKLJUČAK.....	73
POPIS PRILOGA.....	76
IZVORI I LITERATURA	77
SAŽETAK	82
ABSTRACT	83

UVOD

Arhitektura je pokretač promjena i modernizacije društva, osnovni je mehanizam formiranja i odvijanja društvene stvarnosti u njezinoj jedinstvenosti i konkretnosti. Oslobođanjem novoga estetskog potencijala dolazi do radikalnih promjena koje mogu uzrokovati napredak ili pak usporiti rast. Iako je dvadeseto stoljeće za umjetnost veoma revolucionarno, Drugi svjetski rat je svojim razaranja i uništavanjima gradova postavio arhitekturu na novu razinu. Ljudima je bio potreban novi dom koji ispunjava sve standarde, što je uvjetovalo nove mogućnosti za arhitekte. Čovjek gradi za čovjeka; a pored one osnovne egzistencijalne potrebe, čovjek je u osnovi društveno biće pa je zato bilo potrebno stvoriti prostor koji mu pruža osjećaj pripadnosti, zajedništva, a koji istovremeno ispunjava sve njegove potrebe. Urbanisti i arhitekti imali su zadatak koji nije bio u samom projektiranju stambenih jedinica, njihov zadatak bio je složeniji, bilo je potrebno humanizirati prostor, očovječiti ga. Jedan od zadataka bio je i stvoriti harmoniju između čovjeka i prirodnoga okruženja. Nakon Drugog svjetskog rata krenula je obnova razrušenih gradova, izgradnja novih stanova, obrazovnih, kulturnih i sportskih objekata koji su oblikovali život ljudi. U Jugoslaviji je arhitektonska praksa dovela do međupovezanosti republika. Svaka je republika imala arhitekte koji su radili na arhitektonskom i urbanističkom planu gradova.

Za razvoj moderne arhitekture u Europi istakli su se arhitekti Le Corbusier, Ludwig Mies van der Rohe, Frank Lloyd Wright i Walter Gropius, koji svojim djelima utječu na druge. Modernistički i funkcionalistički urbanizam koji se pripisuje Le Corbusieru u socijalističkoj Jugoslaviji javlja se pedesetih godina. Društveno-politički okviri omogućili su izgradnju projekata moderne arhitekture koji su bili veoma kompleksni i ambiciozni. Dosezi jugoslavenske arhitekture svrstavaju se u vrhunska djela modernizma, međutim modernizacija ostaje nedovršena.

Humani grad budućnosti predstavlja razvoj socijalističkog grada u Jugoslaviji koja se transformira iz agrarne u industrijsku zemlju otvorenu i prema Zapadu. Gradnja humanoga grada podrazumijeva izgradnju novih stambenih četvrti koje pored stanova imaju trgovine, škole, prostor za odmor i rekreaciju. Veoma bitan aspekt ovakvoga grada jest vraćanje grada čovjeku i čovjeka gradu, gdje se stvaraju i pješačke zone.

Kroz analizu, te komparaciju relevantnih djela i misli sociologa, arhitekata i povjesničara o arhitekturi i stanovanju u socijalističkoj Jugoslaviji, rad će se baviti

prikazom modernističkoga razvoja Jugoslavije. U radu se posebna pozornost posvećuje razvoju novih gradova, novih stambenih naselja koji predstavljaju jedan od najvažnijih ciljeva modernizacije društva – rješavanje stambenoga pitanja. Kroz urbanizaciju i izgradnju novih naselja sagleda se suvremeno društvo i njegove potrebe. Kroz opus Ivana Vitića, Nikole Dobrovića, Svetlane Kane Radević, Borisa Magaša, Božidara Rašice, Marka Mušiča, Milete Bojovića, Dinka Kovačića i drugih značajnih jugoslavenskih arhitekata stvara se slika o modernizaciji i urbanizaciji prostora na kojemu su kreirali. Kroz rad se prikazuju i važne građevine među kojima ima napuštenih i urušenih, u kojima vlada „melankolija propadanja“. Cilj rada jest stvaranje cjelokupne slike o modernizaciji i izgradnji socijalističke Jugoslavije, kao i kritičko promatranje svijeta i društva u kojemu su stvorena jedna od najljepših modernih zdanja arhitekture.

O arhitekturi Jugoslavije postoji pregršt literature među kojom treba izdvojiti djela Vladimira Kulića, Maroja Mrduljaša, Ljiljane Blagojević, Branka Maksimovića, Tomislava Premerla koji čine temelje ovoga rada. Pored ovih autora koji se bave prvenstveno urbanizacijom i arhitekturom, treba istaknuti i autore čija djela obuhvaćaju i suvremeno društvo te utjecaj i razvoj arhitekture u odnosu na njega: Rudi Supek, Ognjen Čaldarović, Igor Duda, Dušica Seferagić. Arhitekturu pratimo kroz časopise *Arhitektura*, *Čovjek i prostor* te *Kulturni radnik*. Uz njih glavni izvor bit će i knjiga Brigitte le Normand *Designing Tito's capital* koja obrađuje modernu arhitekturu i razvoj Novoga Beograda koji je i tema studije povjesničarke arhitekture Ljiljane Blagojević u studiji *Novi Beograd: osporeni modernizam*. Članci iz časopisa *Arhitektura* nadopunit će poglavlje o novim gradovima i njihovoj humanizaciji. Izgradnja novih naselja i zgrade „nedovršene modernizacije“, uz već navedenu literaturu, upotpunit će dokumentarna serija *Betonski spavači* redatelja Saše Bana. Na temelju literature analizirat će se period u kojemu je sagrađeno „više nego ikada prije i ikada poslije“ na prostoru socijalističke Jugoslavije. Stvaranjem cjelokupne slike o suvremenom društvu kroz arhitekturu i urbanizaciju cilj je uvidjeti, kako, koliko i je li uopće arhitektura oblikovala svakodnevni život ljudi i jesu li su iz današnje vizure dovoljno iskorištena i cijenjena djela velikih ambicija. Na osnovi svega navedenog kroz rad će se opisati različiti prostori i mjesta koja su stvorena unutar socijalističkog sustava, te će rad biti podijeljen na četiri poglavlja.

U prvome poglavlju „Modernizam i umjetnost“ bit će predstavljena moderna arhitektura sa svojim problemima i njezin osvrt u Jugoslaviji. Drugi dio rada

„Humanizacija i društvo” govori o suvremenome društvu, humanizaciji prostora, stvaranju pješačkih zona i čovjekovoj koheziji sa društvom i okolinom. Razvoj novih gradova je tema trećeg poglavlja, „Više nego ikada prije i ikada poslije” u kojemu se obrađuju Skoplje, Beograd, Zagreb, Sarajevo, Podgorica, Novi Sad i Split. Posljednje poglavlje „Sivilo s malo boje” posvećeno je reprezentativnim zdanjima moderne arhitekture, djelima velikih ambicija koja predstavljaju vrhunce jugoslavenske arhitekture. Osim zgrada koje su i danas u funkciji, u radu će biti prikazane i one napuštene i ruševne koje predstavljaju vrlo ambiciozne i nedovršene projekte modernizacije.

MODERNIZAM UMJETNOSTI

Moderna arhitektura

Moderna arhitektura dvadesetoga stoljeća obuhvaća širok raspon arhitektonskih stilova i pravaca. Ovo razdoblje karakteriziraju inovativni pristupi projektiranju, napredak tehnologije i promjene u društvenim i kulturnim uvjetima, što je rezultiralo raznolikim arhitektonskim izričajima. Začetak moderne arhitekture formalno se može povezati sa Filippom Tommasom Marinettijem te njegovim djelom *Manifest futurizmu* koje se ne bavi arhitekturom, već vremenom, brzinom i promjenama koje donose drugačije poglede na prošlost, moral i žene.¹ Tu arhitekture nema, jer se mora osloboditi od okova arheologije. Tek kasnije, 1914. javlja se arhitektura koja donosi nove promjene (*Città Nuova*²). Novi vid moderne javlja se poslije rata u Europi i ima vrlo široku fizionomiju.³ Moderni se arhitekti zalažu za arhitekturu koja mora biti kao čovjek: aktivna, živa i zvučna. Čovjek je taj koji živi u sadašnjosti, a čija egzistencija leži između prošlosti i budućnosti, između mrtvoga i neodređenoga. Moderna je arhitektura elastična, zgrada je promatrana kao živi organizam koji se prilagođava okolini ili odstupa od nje kao čovjek. Kao što je čovjek slobodno biće, postoje zakoni koji ga ograničavaju, jednako tako je i arhitektura slobodna, ali se njezina konstrukcija kreće u smjeru ograničenoga, apstraktnoga.⁴ Za Franka Lloyd Wrighta moderna je arhitektura bila i ograničena arhitektura i arhitektura budućnosti, a upravo je u arhitekturi budućnosti dubina treća dimenzija, uz pomoć koje je zgrada dobila pravo da bude kulturno dobro.⁵ Suvremena arhitektura težila je identitetu, sentimentalnim i populističkim motivima. Tržište je od moderne arhitekture tražilo nebudere u centru,

¹ Bleter, Rozmari Hag, "Tumačenje 'staklenog sna' – ekspresionistička arhitektura i istorija metafore kristala", *Istorija moderne arhitekture; antologija tekstova, Kristalizacija Modernizma; Avangardni pokreti, B2*, ur. Perović, Miloš R., Arhitektonski fakultet, Beograd, 2000., 111-129.

² *Città Nuova* crteži su Antonija Sant'Elje i Marija Chiattona u Milanu koji donose radikalne promjene u arhitekturi prvenstveno Italije, a onda i ostatka Europe.

³ Magaš, Boris, *Arhitektura: pristup arhitektonskom djelu*, Školska knjiga, Zagreb, 2012., 163-169; Bleter, Rozmari Hag, "Tumačenje 'staklenog sna' – ekspresionistička arhitektura i istorija metafore kristala", 111-129.

⁴ Lesnikowski, Wojciech G., *Rationalism and Romanticism in Architecture*, McGraw-Hill Book Comp, 1982., 214-215.

⁵ Magaš, *Arhitektura: pristup arhitektonskom djelu*, 163-175.

tornjeve koji stvaraju usamljenički život i tvornice u prirodi. Arhitektura je kreativni proces koji je s napretkom tehnologije i neprestanim inovacijama omogućio arhitektima stvaranje zgrada koje se svojom fizionomijom i materijalima ukopavaju u okolinu. Ludwig Mies van der Rohe sagradio je paviljon u osnovnom obliku koji je izgrađen bez stupova i ima plutajući volumen.⁶

Tehnološkom i estetičkom umjetničkom revolucijom nastaje arhitektura modernizma koju karakterizira formiranje urbanoga životnog prostora. Industrijski razvoj i uloga industrijskoga dizajna omogućile su model kolektivnog identiteta koji je vođen društvenom praksom. Najjednostavnije, arhitektura modernizma nastaje kao zahtjev za sublimaciju modernoga života kroz zajedničke medije arhitekture.⁷

Prema Charlesu Jencksu modernistička arhitektura između 1920. i 1970. godine obilježena je sa šest smjerova ili tradicija: (1) društveni idealizam, humanistički liberalizam i tehnološki napredak (Le Corbusier, Mies van der Rohe, Gropius, Theo van Doesburg, Gerrit Rietveld, Aldo van Eyck, Louis Kahn, James Stirling); (2) od idealizma do preispitivanja osnovnih principa kako umjetnosti tako i arhitekture; (3) intuitivna tradicija zasnovana na subjektivnom izrazu i suprotnim konceptima (Bruno Taut, Otto Frei, Felix Candela, Hans Scharoun, Jom Utzon); (4) logička tradicija, precizne forme i strukturiranje (kasni Le Corbusier, Buckminster Fuller, Pier Luigi Nervi, Kishko Kurokawa, Kenzo Tange); (5) revitalizacija funkcionalističke arhitekture (američka i sovjetska arhitektura 1950-ih i 1960-ih godina: Robert Matthew Johnson Marshall); (6) postavangardno oblikovanje javnog i privatnog prostora, siromašna arhitektura (Vladimir Tatlin, Aleksandar, Leonid i Viktor Vesnin, Georgij Krutikov, Jakov Čemikov, Konstantin Meljnikov, Moisej Ginzburg, Rudolf Jungmann).⁸

Zgrade, prostor oblikovan i uređen po urbanističkome planu fenomen je koji se doživljava u svim svojim varijacijama veličine i oblika. Osmišljavanje životne sredine i kreiranje prostora jest njegova materijalizacija. Prostor u kojemu živimo kreiramo sami i time mijenjamo okolinu, koja kasnije mijenja nas. Čovjek je taj koji prirodu uništava, a u kojoj se osjeća slobodno. Čovjekovim djelovanjem na okolinu nastaju apstraktni i novi oblici koji se uklapaju, ili češće, ne uklapaju u prirodu koja ih okružuje. Arhitektura

⁶ Goessel, Peter, Gabriele Leuthaeuser, *Arhitektura 20. stoljeća*, V.B.Z., Zagreb, 2007., 322.

⁷ Šuvaković, Miško, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Horetzky, Zagreb, 2005., 69.

⁸ Isto, 73.

se, ističe Tomislav Premerl, suprotstavlja svojim oblicima prirodi i zauzima prostor njene slobode.

„Ništa nije vizionarskije i ništa u isto vrijeme materijalnije od arhitekture. Ona je najpotpunija materijalizacija jedne znanosti. U tome leži dramatika stvaranja – u rasponu između htijenja i mogućnosti... U arhitekturi nailazimo na sasvim specifične probleme prilikom ostvarenja. Možda je čudno da u isti čas u „najsuptilnijoj“ kreativnoj djelatnosti možemo ostvariti domete i ispred svog vremena. To nam je dokazala i povijest. Jer samo onda kada je arhitektura stala kao dominantna na čelu jedne kulture, integrirale su se i sve umjetnosti u veličinu jedne epohe i afirmirale u toj sintezi.“⁹

Arhitektura je veliki integral prostora u kojemu je sve sadržano. Fenomen prostora je u samoj suštini arhitektonskog stvaralaštva sa svojim strukturama i redom koji ostaje nepromijenjen unatoč svim obilježjima, vanjskim i unutrašnjim. Arhitektura polazi od stambene potrebe društva, međutim ne ograničava se samo na tome. Boje u arhitekturi vrlo često gotovo netragom nestanu. Boja, kao jedan od graditelja arhitekture, jedan od njezinih bitnih dijelova gradi prostor, stvara ga. Prostor izvire iz boje, a ne pomoću boje.¹⁰ Danas imamo nasljeđe socijalističke arhitekture čije su boje iščezle i prevladava sivilo.

Sagledavanjem stilova umjetnosti do dvadesetoga stoljeća primjetno je ponavljanje elemenata ili vraćanje na neko prethodno stanje, tako se klasicizam oslanja na antiku, a na klasicizmu se zasniva i modernizam. Pioniri moderne arhitekture prošloga stoljeća jesu klasicisti, oni teže jasnim oblicima i svedenosti te čiste prostor od baroknih elemenata.

Kao kritika na čisti ili siromašni modernizam javlja se postmodernizam koji označava sve ono što odstupa od poznatih dogmi modernizma. Jedna od osnovnih karakteristika postmodernizma jest upravo oživljavanje arhitekture ranijih razdoblja.¹¹ Moderna je ugrađena u slijed klasične europske umjetnosti i njezini iskoni, kao i u cijeloj zapadnoj umjetnosti, počivaju i izvire iz sustava klasične civilizacije te se samo tako

⁹ Premerl, Tomislav, *Povijesnost arhitekture pedeset tekstova o arhitekturi 1962.-2013.*, UPI-M PLUS d.o.o., Zagreb, 2017., 11.

¹⁰ Isto, 115.

¹¹ Vodopivec, Aleš, „Klasična disciplina modernizma“, *Arhitektura*, 204-207, 1988., 31.

danas može razumjeti.¹² Možda najbolji primjer oživljavanja arhitekture na prostoru Jugoslavije jest Skoplje koje je u svoju arhitekturu početkom 21. stoljeća unijelo barokne elemente, što su kritičari i suvremeni urbanisti okarakterizirali kao devastaciju arhitektonskih zdanja i kič.

Trajno vraćanje klasičnoj disciplini povezuje sve arhitektae s idejom da grade onako kako su gradili Rimljani. Koliko god se arhitektura udaljavala od ovog ideala, pojavljivali su se novi arhitektae koji su težili njegovu vraćanju.¹³ Jedan od pionira čistoga modernističkoga izraza u arhitekturi je Adolf Loos koji je htio ukloniti ornament iz arhitekture. Smatrao je da se moderna arhitektura temelji na klasičnoj civilizaciji i da njoj duguje način modernističkoga mišljenja i senzibiliteta. Njegova djela kao i djela njegovih nasljednika klasicista simetrična su, jednostavna, odišu strogoćom.¹⁴ Povijest arhitekture nije povijest njezinih stilova, već se arhitektura promatra na svojstven način arhitektonskoga prostora.¹⁵

Stoljeće funkcionalnosti

Kad govorimo o arhitekturi protekloga stoljeća, življenje s povijesnim slijedom jedini je mogući način njezina razumijevanja iz kojega bismo još uvijek mogli prepoznati barem prvi budući korak u njezinome razvoju. Burna povijest arhitekture prošloga stoljeća bila je prečesto razapeta između političkih, socijalnih te estetičkih ideologija s kojima se više manje uspješno nosila. Dvadeseto je stoljeće ključno, ono predstavlja dugu pripremu pojave moderne i avangarde koja je markantno i borbeno označila njegovu prvu polovicu, koje se nastavila još dugo nakon Drugog svjetskog rata i nije iščeznula sve do naših dana.¹⁶

„Moderna je arhitektura odbacila stil pa se čini da se ona bitno razlikuje od svake arhitekture prošlosti. Ona se svakako kvalitetno razlikuje, no uzroci te nastale razlike proizišli su iz ustrojstva same arhitekture. Po tome je ona, kao i uvijek, građenje toka i stvarnost nove svijesti o vlastitom ovovremenom postojanju. Novonastala duhovna višeznačnost suvremenoga doba nema više ni potrebe ni mogućnosti ostvarivanja

¹² Premerl, *Povijesnost arhitekture pedeset tekstova o arhitekturi 1962.-2013.*, 239.

¹³ Vodopivec, „Klasična disciplina modernizma“, 32.

¹⁴ Isto, 33.

¹⁵ Premerl, *Povijesnost arhitekture pedeset tekstova o arhitekturi 1962.-2013.*, 50.

¹⁶ Isto, 235-237.

jednoznačnosti prostornog izraza. Bezbožnim razbijanjem svih vrijednosti oko sebe arhitektura je pokušala pronalaziti osnovne vrijednosti i karakteristike vlastitog ustrojstva, nemoćna da spozna obuhvatno integralno građenje, jer su se stvari naglo udaljile jedna od druge. Arhitektura je u novonastaloj situaciji morala proširiti svoje funkcije, što znači i metode njihova savladavanja, u njenoj su se sferi javili mnogobrojni potpuno novi čimbenici. Logično, nepostojanje društvene duhovne i materijalne kohezije razbilo je stvaralačko jedinstvo unutar arhitekture. No tražeći to jedinstvo, svako ga djelo nastoji naći u sebi samom, u porivu, metodi i svom ostvarenju.“¹⁷

Arhitektura je u svojem porivu funkcionalna, ona je apstraktna tvorevina ljudskoga uma i njezini su zadatci jasni. Moderna nudi novi pogled širokih, humanih i demokratskih prostranstava. Moderna predstavlja novo vrijeme gdje se avangarda ne odvaja od modernizacije društva i arhitekture.

Moderna se arhitektura u drugoj trećini dvadesetoga stoljeća razvijala u atmosferi u kojoj se prošlost ne odbacuje, već se djela bliske prošlosti itekako priznaju. To je period koji je stvorio jednu novu estetiku, herojsko doba koje arhitekti nisu mogli ni odbaciti ni prihvatiti. Stvara se internacionalni stil koji je romantiziran, idealiziran i kritiziran. Posljedica idealizacije jesu najuspješnija djela onih koji su razvili modernu.¹⁸

Sredinom prošloga stoljeća moderna arhitektura dolazi do svojega vrhunca s djelima arhitekata poput Le Corbusiera (punim imenom Charles-Édouard Jeanneret-Gris), Miesa van der Rohe i F. L. Wrighta. Oni grade neka od svojih najupečatljivijih i najznačajnijih djela: Le Corbusier u Marseillesu gradi stambene jedinice koje su kasnije uzor mnogim arhitektima (Ivanu Vitiću, Baju Mirkoviću, Dinku Kovačiću i drugima); Mies van der Rohe u Chicagu gradi nebotičare, a 1958. u New Yorku *Seagram Buildings*. Budući da su bili uzor svim ostalim arhitektima, gubi se kreativnost i želja za transformacijom oblika i stvaranjem novih idejnih rješenja, sve to dovodi do jednoličnog sivila betona i unificiranosti.

Želja za novim javlja se već 1950-ih s brutalizmom te arhitektima Alison i Peterom Smithsonom. Stvaranjem novoga svijeta koji spaja prirodu s

¹⁷ Isto, 52-53.

¹⁸ Lojd, Sitn ... [et al.] ; uvod H. [Henri] R. [Rasel] Hičkok, *Svetska arhitektura: ilustrovana istorija*, Agora: Građevinska knjiga, Beograd, 1967., 328.

materijalizacijom, Le Corbusier stvara projekt „plastično djelo najviših estetskih vrijednosti“, odnosno kapelu u Ronchampu. To je period u kojemu pobjeđuje i natječaj za Sidnejsku operu arhitekta Jørna Utzona.¹⁹ Brutalizam u sebi nosi paladijansku tendenciju. Godina 1954. bila je ključna za formiranje ovoga pravca zbog izrade paladijansko-masovskoga projekta škole u Hanstonsu. Duh brutalizma kriptičan je i tajanstven, a vjernost materijalu ostala je suštinski obrazac brutalističke arhitekture koja se zasnivala na masovnosti.²⁰ Staklo je dugi niz godina bilo nadasve važan element u arhitekturi, građeni su paviljoni čiji je osnovni gradivni element staklo. Nakon staklene ere dolaze betonski kontejneri. Razvitkom skulpturalnih oblika pojačava se potraga za izražajnim konstruktivnim rješenjima koja su bila funkcionalna. Svoju funkciju u arhitekturi nalaze i betonski stupovi pogotovo u prizemlju. Beton odgovara konstruktivnim i ekonomskim zahtjevima masovne stambene izgradnje. Široki betonski koncepti postaju dio europske arhitekture s Le Corbusierom.²¹ U jugoslavenskoj ih arhitekturi pronalazimo pri izgradnji novih stambenih naselja, kao što je to u Podgorici primjerice *Blok V*. Postmoderna se arhitektura zauzima za razumijevanje kod svih ljudi, ističe Jenckes. Oslanja se na socijalnu slojevitost, te sagledava pluralistički jednostavnim jezicima komunikativnosti arhitekture socijalne određenosti.²² O tendencijama moderne arhitekture i sociološkom momentu objekta kao ograničenog prostora koji nudi obavljanje različitih aktivnosti piše Ognjen Čaldarović:

„Objekt nije jednostavna fizička forma koju treba prilagoditi funkcijama za koje je namijenjen, nego dio ambijenta s određenim karakteristikama organiziranog sadržaja prilagođenog potrebama njegovih korisnika.“²³

Ambijentom se bavio i Nikola Dobrović koji tvrdi da je za prostorno poigravanje razuma i maštovitost prosječnoga čovjeka potrebno nadovezivanje novoga na staro oponašanje onoga stilskog izraza koji već postoji. Smatra da je veoma bitno shvatiti ambijent u svojoj cjelovitosti jer bez njega suvremena građevina ništa ne znači. Poimanje ambijenta je humanizacija i shvaćanje problema koje nose prostorni

¹⁹ Delalle, Radovan, „Uvod u postmodernu arhitekturu“, *Arhitektura*, 172+3, 1980., 45-49.

²⁰ Frempton, Kent, *Moderna arhitektura, kritička istorija*, Orion art, Beograd, 2004., 264.

²¹ Goessel, Leuthaeuser, *Arhitektura 20. stoljeća*, 381.

²² Dakić, Slavko, „Zapažanja o semantičkim aspektima postmoderne arhitekture“, *Arhitektura*, 172+3, 1980., 60.

²³ Čaldarović, Ognjen, „Neki elementi sociološke valorizacije i tendencija postmoderne arhitekture“ – *Arhitektura*, 172+3, 1980., 57.

odnosi.²⁴ Čovjek je taj koji kreira i stvara određeni ambijent u kojemu živi, radi i osjeća, ali u svemu tome je određen i ograničen slobodnom koju određuje priroda i okolina.²⁵ Prostorno zajedništvo arhitekture i prirode koje je postignuto u ambijentu potrebno je jedinstvu života. Odnosi koje donosi život u prirodi od vizualnog do misaonog zapravo su odnosi čovjeka i njegova postojanja.

Iz želje za promjenom, s naglaskom na socijalnu orijentaciju i novi pristup rješavanju prostora i urbanizma prometa, Gieldon novim tendencijama u arhitekturi stavlja poseban naglasak na zanimanje za prošlost kako bi se stvorio kontinuitet i povezanost tradicije prošlih vremena s modernističkim načinom gradnje.²⁶ Umjetničko je djelo neiscrpan izvor novih spoznaja, duhovno graditeljstvo budućnosti. Modernizacija dolazi kao iskorak i promjena života poslije Drugog svjetskog rata, gdje čovjek predstavlja središte svijeta i ishodište fokusa. Moderna je čvrsta točka arhitektonske misli i energičnoga stajališta koje je otvorilo novo vrijeme i na koje se pouzdano može osloniti. Moderna se vidi kao univerzalnost vremena u kojemu živimo i koje je otvoreno prema svima, ona je snažno uporište budućega puta na razini apstraktnoga mišljenja.²⁷

Problem moderne arhitekture

L' art urbain ili velika urbana umjetnost koja je nekada imala snažan utjecaj, počela se gubiti, tj. svela se na velike blokove komplicirane arhitekture koja u svojoj želji da bude moderna postaje arhitektura bez oblika i identiteta čemu svjedoče lijepe kuće betonske plastike i zapušteni slobodni prostor, te odsutnost trgova, ulica, vrtova.²⁸

„Sve dok norme ne budu zamenjene stvarnim ljudskim potrebama, težnjama i individualnostima, sve dotle nam gradovi logično neće biti bolji, uz svest da su promene u vremenu i u prostoru nedeljivi dio naše prirode i života.“²⁹

²⁴ Dobrović, Nikola, „Osvrt na temu ambijent“, *Arhitektura*, 90, 1965., 7.

²⁵ Premerl, *Povijesnost arhitekture, pedeset tekstova o arhitekturi 1962.-2013.*, 18.

²⁶ Delalle, Radovan, „Uvod u postmodernu arhitekturu“, *Arhitektura*, 172+3, 1980., 45-49.

²⁷ Premerl, *Povijesnost arhitekture, pedeset tekstova o arhitekturi 1962.-2013.*, 240

²⁸ Radović, Ranko, „Sumrak idealnog urbanizma i idealnih urbanista“, *Arhitektura*, 182+183, 1982., 8.

²⁹ Isto, 9.

Efikasnost, funkcionalnost i racionalnost bile su ideologije prema kojima se trebao stvarati ambijent za život, međutim usprkos idealizaciji, sva im je prostorna realnost nudila nešto sasvim drugo. U jednome trenutku visoke su kuće bile ispunjenje snova ekonomične gradnje, a u drugome su građena naselja-spavaonice. „Grad po mjeri čovjeka”, arhitektura za čovjeka, dio su mitske priče modernista, lažna obećanja i zablude. Idealizirana želja za jednakost i besklasno društvo modernizma koja se javlja još početkom dvadesetoga stoljeća nije stvorila „humanistički raj” idealnog društva. Veliki pioniri moderne arhitekture već sami ističu da svijet ima potrebu za harmonijom i skladom, ali i za vodstvom koje tu harmoniju stvara.³⁰ Le Corbusier je u zgradi *Unite d’habitation* pokušao grad smjestiti u kuću, odnosno u zgradu koja će biti dom za svakog čovjeka koji tu živi, a obogatio ju je i trgovinom, vrtićem i kinom. Ključevi urbanizma prema Le Corbusieru leže u četiri funkcije: *stanovati, raditi, razonoditi se i kretati se*. Prioritet je u stanovanju koje dovodi do hiperfunkcionalizma stanovanja.³¹ „Stroj za stanovanje” Le Corbusiera je kuća stanovanja koja je poznata i pod nazivom „stambena vojarna“, a koja je suma proizvoljnoga broja stanova u izoliranim višekatnim blokovima. Veličina nebodera određena je proizvoljno i ovisi o odluci aktualne urbanističke ideologije u kojoj se moderna gubi. Izgradnje izoliranih stambenih blokova dovodi do ideologiziranog pojma ekonomičnosti izgradnje.

Stroj za stanovanje može ići sve od umjerenosti pa do gigantizma. Primjere gigantizma nalazimo u južnome Zagrebu sa *Super-Andrijom* ili kasnije *Mamuticom*, kao i u Beogradu s *kapijama*. Uzor tim zgradama koje s lakoćom mogu biti izolirane jest upravo Le Courbisieov *Unite d’habitation* kao osamostaljeno naselje u naselju. Formalna čistoća koju stvaraju arhitektonski i urbanistički planovi pretvara se u jednoličnost i sivilo masovne proizvodnje naselja i mjesta.³²

Gradnja nebodera učinila je život ljudi privatnijim i usamljenijim, nema dodira svakodnevnice i stvaranja zajedništva. Ljudi su otuđeni u velikim betonskim blokovima prepunim prazninama koji predstavljaju mrtvi prostor. Tu dolazi do izražaja *city* i *anti-city*, gdje je prvome urbanitet u središtu grada, a u drugome se središte smiruje pa je urbanitet s poslovno-proizvodnom koncentracijom smješten na periferiji.³³ U *anti-cityju* je čovjek u velikoj mjeri isključen iz društveno nužnoga rada i ima dovoljno slobodnoga

³⁰ Uzelac, Marijan, „Suvremena arhitektura između ekonomskog pragmatizma i elitističkog artizma“, *Arhitektura*, 182+183, 1982., 19.

³¹ Supek, Rudi, *Grad po mjeri čovjeka*, Naprijed, Zagreb, 1987., 116.

³² Uzelac, Marijan, „Suvremena arhitektura između ekonomskog pragmatizma i elitističkog artizma“, 20.

³³ Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 165.

vremena koje može upotpuniti stvaralačkim djelatnostima. Time čovjek više nije robot koji ide od radnog mjesta do kuće, već se kreće po gradu i upoznaje s njegovim životom i društvenom sredinom.³⁴

Jugoslavija

Arhitektura se našla u kontekstu realnih povijesnih, političkih i partijskih procesa i zahtjeva koji su dominantno utjecali na sam razvojni tijek i svojstva domaće arhitekture. Arhitektonsko i umjetničko stvaralaštvo u tome razdoblju postaje „vlasništvo naroda“, stoga je moralo biti odraz, objašnjenje i dokument stvarnosti. Forma kojom su se arhitektonski i umjetnički sadržaji prezentirali morala je također biti pristupačna i lako shvatljiva običnomu čovjeku.³⁵

Arhitektura jugoslavenskoga modernizma nastajala je i razvijala se u periodu privrednoga procvata između nekoliko kriza – nakon krize koju je uzrokovao Drugi svjetski rat i krize nastale isključivanjem Jugoslavije iz Informbiroa 1948. godine, a prije dužničke krize, inflacije i ideološke krize koje su bile primjetne 1980-ih. Godine koje su uslijedile nakon Drugog svjetskog rata obilježile su paradigmatičke promjene u jugoslavenskom društvu, praćene promjenama u arhitekturi te u urbanome razvoju.³⁶

Modernizam u Jugoslaviji, za razliku od zemalja na Zapadu, ne izrasta iz tehnološkoga napretka, već iz sna stvaralaca koji su svoja znanja stjecali u različitim školama. Promjena nastaje kad se zemlja transformira u industrijsku i urbaniziranu iz agrarne i ruralne. Modernizacijski su se procesi trebali uklopiti u politički entitet kroz kulturu, umjetnost i arhitekturu.³⁷ Nakon Drugog svjetskog rata Jugoslavija prolazi kroz intenzivan proces obnove i izgradnje kako bi se prebrodile posljedice rata. Arhitekti i urbanisti vjerovali su da je moderna arhitektura ključ za stvaranje novoga društva i boljega života za stanovništvo. Socijalistički modernizam bio je dominantan pristup u arhitekturi, naglašavajući funkcionalnost, racionalnost i egalitarizam. Tijekom 1950-ih i

³⁴ Isto, 200.

³⁵ Mrlješ, Rade, „Arhitektura internacionalnog modernizma u kontekstu repozicioniranja socijalističke Jugoslavije na međunarodnoj sceni“. *Godišnjak za društvenu istoriju = Annual of Social History*, 29/2, 2022., 30.

³⁶ Isto, 31.

³⁷ Križić Roban, Sandra, „Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata“, *Socijalizam i modernost; Umjetnost, kultura, politika 1950.-1974.*, ur. Ljiljana Kolečnik, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2012., 56.

1960-ih, pod utjecajem ideja modernizma i internacionalnoga stila, izgrađeni su mnogi značajni objekti i građevine u jugoslavenskim gradovima. Za ovu arhitekturu bila je karakteristična upotreba čistih linija, geometrijskih oblika i novih materijala poput betona i stakla. A u fokusu urbanističkog planiranja bili su svakodnevni život te potrebe građana, što je i dovelo do izgradnje stambenih naselja, škola, bolnica, sportskih objekata i kulturnih institucija.

Odlučujući povijesni trenutak socijalističke Jugoslavije bio je izbacivanje Komunističke partije Jugoslavije iz Informbiroa 1948. godine, što je dovelo do političkog napada u kojemu je bivši najvjerniji saveznik SSSR-a došao na rub ulaska u NATO prije nego što je pozicioniran kao lider Pokreta nesvrstanih. Jugoslavija je 1961. godine konačno sebi napravila posebno mjesto između dva bloka hladnoratovskoga svijeta, ublažavajući kontrast između socijalizma i kapitalizma, između planske ekonomije i slobodnoga tržišta te između liberalne demokracije i diktature proletarijata.³⁸ To je bio period otvaranja Jugoslavije kao komunističke zemlje s prihvaćanjem amerikanizacije. Arhitektura je pored svoje monumentalne vrijednosti bila i sredstvo kojim su omogućene nove forme društvenosti koje će izgraditi modernije društvo. Umjetnost je imala zadatak izvršiti dodatni utjecaj na formiranje i oblikovanje društvene svijesti koje bi dovelo do stvaranja novoga čovjeka koji bi bio nosilac razvoja i promjene.³⁹

Socijalističke su modernizacije u Jugoslaviji bile utemeljene na posebnoj viziji društva u kojemu je postojala egalitarna perspektiva, težnja prema emancipaciji radničke klase, cijenjenje neotuđivoga rada i postupnog odumiranja države. Te su se ideje oblikovane u jedinstvenom geopolitičkom kontekstu između istočnoga i zapadnoga bloka, što je rezultiralo potrebom da jugoslavenski socijalizam ostvari svoj identitet i razlikuje se od državnih socijalističkih sustava i kapitalizma. Nakon razlaza sa Staljinom 1948. godine, Jugoslavija gradi socijalizam s taktičkim oscilacijama između Istoka i Zapada. Tijekom tog perioda, postupno su se povećavale kulturne

³⁸ Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2013., 438.; Mrlješ, „Arhitektura internacionalnog modernizma u kontekstu repozicioniranja socijalističke Jugoslavije na međunarodnoj sceni“, 34.

³⁹ Mrlješ, „Arhitektura internacionalnog modernizma u kontekstu repozicioniranja socijalističke Jugoslavije na međunarodnoj sceni“, 44. Više o konceptu novog, socijalističkog čovjeka vidi u: Duda, Igor, ur., *Stvaranje socijalističkoga čovjeka: hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, Srednja Europa, Zagreb, 2017.

slobode, a modernizam i funkcionalizam postali su legitimni pravci. Opcije koje su se ranije dovodile u pitanje, sada su postale neprikosnovene i nepromjenljive.⁴⁰

Istovremeno se odvijaju procesi industrijalizacije i urbanizacije, a zbog neprestanih migracija stanovništva iz sela u gradove opterećivao se stambeni fond. Europski standard 1953. godine iznosio je između 15 i 23 četvorna metra po stanovniku, dok je u Beogradu iznosio 9,9 metara. Skoro dva desetljeća kasnije, 1969. godine, iznosio je 12 metara četvornih. Standard se nije mogao sustići, a stanovi bolji i kvalitetniji stanovi češće su pripadali moćnijima i bogatijima u društvu. Sve je to dovelo do bespravne gradnje koja je iz godine u godinu sve više rasla.⁴¹

“U kontekstu konkretne društvene zajednice, jugoslavenskog socijalističkog samoupravnog društva, koje se promatra kao ideal, cilj i podstrek, nabrajaju se najviše vrijednosti socijalističkog urbaniteta: u njemu postoji slobodna društvena interakcija i komunikacija, u njemu se ličnost ostvaruje kao totalitet, u njemu je moguć povratak prirodi, u njemu prevladava upotreba nad prometnom vrijednošću, u njemu je moguće slobodno kretanje ličnosti u simbolički bogatom urbanom prostoru, u njemu je nužno ukidanje svih oblika segregacije.”⁴²

Ukidanje segregacije osnova je za humaniji način života koji iziskuje određene standarde. Čovjekova prilagodljivost na životne uvjete koji su nečovječni daleko nadmašuje prilagodljivost životinje na *neživotinjske* uvjete života. Čovjek se lako navikava na nove uvjete, pogotovo ako su oni bolji, a s razvojem zemlje i s njezinom urbanizacijom i industrijalizacijom standard je bio veći, a jednako tako i sama opremljenost domova, blokova, trgovina, prostora za rekreaciju i zabavu. Grad treba biti mjesto društvene kohezije koje omogućava čovjeku da zadovolji svoje potrebe u društvu. Sanja Križić Roban kaže da gradovi postaju komune, središta regionalnoga i centralnoga političkog odlučivanja koja teže višem stupnju razvitka.⁴³

Što je to arhitektura? Desetljećima se već vode rasprave je li umjetnost ili znanost. Jugoslavenski arhitekt Nikola Dobrović kaže da je „arhitektura prva umjetnost

⁴⁰ Mrduljaš, Maroje, Kulić, Vladimir, *Unfinished Modernizations: Between Utopia and Pragmatism*, Croatian Architects' Association, Zagreb, 2012., 9.

⁴¹ Dobrovojević, Ivana, „Stanogradnja“, *Nikad im bolje nije bilo?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Ana Panić, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2014., 46.

⁴² Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 7.

⁴³ Križić Roban, Sandra, „Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata“, 84.

današnjice, a u nizu nauka nije poslednja; njena uloga u izgradnji društva strateškog je značaja“.⁴⁴ Na razvoj arhitekture djeluju unutarnji i vanjski faktori, sama suvremena arhitektura je već otkrivena, a postoje li karakteristike jugoslavenske arhitekture? Dobrović ističe da su motivi suvremene arhitekture prošireni na sve strane, da postoji jedan najdarovitiji i ostali koji uzimaju njegove ideje. Dobrović je 1960. istaknuo da je još uvijek bilo rano za oblikovanje jugoslavenskoga stila u arhitekturi jer, dodao je, da ga je bilo, postojala bi i škola; Dobrović nadalje govori da je arhitektura u Jugoslaviji tada puki zbroj rasutih elemenata moderne velikih graditelja.⁴⁵ Skup ideja umjetničkih, arhitektonskih škola prikazan je na zdanjima arhitekta. Utoliko ne čudi, u promatranju gradova, uočiti slične ili iste elemente moderne, koji su izvorno dio Le Corbusiera, Oscara Niemeyera ili van der Rohea.

Jugoslavensku arhitekturu 1960. Uroš Martinović definira riječju *traženje*, odnosno kao lutanje arhitekata i traženje pravoga izraza koji bi se uklopio u okolinu.⁴⁶ Vjenceslav Richter ističe da je socijalistička Jugoslavija jedina zemlja koja je socijalistički društveni uzrast pratila s mogućnošću progresivnoga i slobodnoga arhitektonskog stvaralaštva. Iz toga proizlazi da se jugoslavenska arhitektura sa svojom suvremenosti suprotstavlja arhitekturi socijalističkoga realizma.⁴⁷

Karakteristike su suvremene jugoslavenske arhitektonske prakse sivilo i bezličnost koje proizlaze iz loše materijalne uvjetovanosti društva, konzervativnosti građevinske industrije i loše organizacije projektantskih biroa. Darko Venturini mišljenja je da je u skromnim prilikama izrasla jednostavna jugoslavenska arhitektura koja održava materijalne mogućnosti i organizacijske slabosti koje su naposljetku postale karakteristike jugoslavenske arhitekture.⁴⁸

Skromna arhitektura Jugoslavije uvjetovana je ekonomskim stanjem društva. Stanovi su bili društveni te su se naveliko dijelili građanima, međutim bilo je potrebno uvesti socijalnu politiku stanovanja:

„Umjesto da se sprovodi *politika socijalnih stanova*, potrebno je uvesti *socijalnu politiku stanovanja*, a to znači da nije dovoljno imati neku arhitektonsku predodžbu o slaganju blokova kuća, već je potrebno imati

⁴⁴ Dobrović, Nikola, „Karakteristike naše poslijeratne arhitekture“, *Čovjek i prostor*, 98, 1960., 1-2.

⁴⁵ Isto, 2.

⁴⁶ Martinović, Uroš, „Karakteristike naše poslijeratne arhitekture“, *Čovjek i prostor*, 95, 1960., 2.

⁴⁷ Richter, Vjenceslav, „Naš arhitektonski izraz“, *Čovjek i prostor*, 98, 1960., 2.

⁴⁸ Venturini, Darko, „Skromnost ili neskromnost jugoslavenske arhitekture“, *Čovjek i prostor*, 99, 1960., 1-8.

sliku o sastavu i načinu života samih stanovnika. Raznovrsnost ovdje znači, kao što smo vidjeli, prvenstveno raznolikost stanovnika. Zašto se ne bi našli na istom pločniku mladi tehničar, sveučilišni nastavnik, umjetnik i klošar? Doduše, restauratorski radovi stvaraju izvjesnu neudobnost za sirotinju, ali ih valja priučiti na vanjski izgled i opremljenost četvrti. Napuštanje velikih blokova sa specifičnim stanovništvom znači istovremeno i napuštanje razdvajanja da bi se zamijenilo raznolikošću.⁴⁹

Stvaranje raznolikih zajednica ljudi značilo je odbacivanje segregacije i stvaranje „grada po mjeri čovjeka“, grada kao cjeline koja zastupa sve kulturne i društvene kriterije. Vraćanje gradu kao cjelini označava gubljenje segregacije, uništavanje četvrti koja dijeli ljude, sprječavanje teritorijalnoga i klasnoga pripadništva, stvaranje demokracije i kohezije. Grade se zgrade prema potrebama ljudi, oslušuju se potrebe čovjeka te se na taj način formira ambijent koji nudi privatnost, a istovremeno i bogat društveni život.

Razvoj socijalističke arhitekture definirat će i Andrija Mohorovičić, koji je smatrao da arhitektura treba zadovoljiti potrebe tehničke funkcionalnosti kao esencijalni element modernoga društva. Smatra i da je socijalistički modernizam odraz socijalističkoga društva u kojemu će novi urbanizam predstavljati pobjedničko društvo.⁵⁰

Cilj je modernističke arhitekture i urbanizma u Jugoslaviji bio prikazati razvoj države s težištem na društveni i politički odnos, gdje je ključan model radničkoga samoupravljanja, a kultura i umjetnost ukazuju na otvorenost i drugačiji identitet Jugoslavije. Izložbe, napredak u obrazovnome, kulturnome i umjetničkome životu prikazuju kontinuitet modernističkih tradicija zemlje koja unosi nešto novo u svoj život, istovremeno ne odričući se staroga.⁵¹ Unaprjeđenje životnih uvjeta predstavlja pozitivan aspekt koji treba pozdraviti i podržati. Međutim, važno je imati na umu da to ne predstavlja kritički preispitivanje postojećega svijeta, već samo poboljšanje uvjeta unutar dotadašnjih okvira, čime se čuva postojeći svjetski poredak. Arhitektura koja

⁴⁹ Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 107.

⁵⁰ Križić Roban, Sandra, „Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata“, 62.

⁵¹ Galjer, Jasna, *Arhitektura za humaniji svijet: Jugoslavenski paviljon Vjenceslava Richtera za Expo 58, 14. 4. 2011. - 29. 5. 2011.*, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2011.

djeluje na ovaj način može biti korisna za društvo, ali svakako treba napomenuti da je korisna za određeno društvo – u ovome slučaju, društvo globaliziranoga kapitalizma. Socijalistička arhitektonska produkcija u Jugoslaviji može se promatrati kao primjer takve prakse koja je imala dva različita pristupa. Djelovala je kako bi promijenila postojeću stvarnost u skladu s uputama društva, u skladu s unaprijed određenim koordinatama tog društva. Ta je proizvodnja igrala ključnu ulogu u izgradnji nove države i ostvarivanju socijalističkih ciljeva. Bila je integralni dio toga projekta.⁵²

⁵² Mrduljaš, Maroje, Kulić, Vladimir, *Unfinished Modernizations: Between Utopia and Pragmatism*, 80.

HUMANIZACIJA I DRUŠTVO

Suvremeno društvo

Suvremeno društvo nakon Drugog svjetskog rata doživjelo je značajne promjene koje su utjecale na političku, ekonomsku, društvenu i kulturnu sferu. To je posebice vrijedilo za europske zemlje, uključujući i Jugoslaviju, koje su prolazile kroz period obnove nakon razaranja i tragičnih posljedica rata.

Urbanizacija je usko povezana s društvom. Proces urbanizacije vezuje se uz povećanje broja stanovnika u većim naseljima i smanjenje broja stanovnika u seoskom području. Sa sociološkoga stajališta urbanizacija je nešto kompleksniji pojam koji obuhvaća širenje gradskoga načina života. Taj proces ne obuhvaća samo širenje gradskoga naselja već i razvoj i unaprjeđenje kulture.⁵³ Transformacija društva događa se usporedno s porastom gradskih naselja. Društvo je to koje može preoblikovati svoje okruženje i time ga prilagoditi vlastitim potrebama. Ono što ujedinjuje taj prostor jest stalna čovjekova potreba za novim, time što je čovjek dio potrošačke kulture. Konstantna proizvodnja i kapitalizam ujedinili su prostor te su pomoću urbanizma preuzeli kontrolu nad njime, a urbanizam je taj koji na moderan način rješava problem očuvanja klasne vladavine s arhitektonskim inovacijama koje su namijenjene svim slojevima društva.⁵⁴

U Jugoslaviji glavni gradovi rastu nadasve brzo, kako ističe Čaldarović za vrijeme međuratnog i poslijeratnog razdoblja Beograd je narastao nešto više od tri puta, kao i Sarajevo i Zagreb, dok je Niš porastao za 14,6 puta, a Split 16,5 puta. Naravno, nisu svi gradovi rasli istim intenzitetom, a sela su uglavnom odumirala. Grad je organizam, sustav, zajednica i funkcionalna cjelina. Funkcionalistički je grad podijeljen na zone, pa tako postoje gradovi s poslovnom zonom, trgovačkim centrom, industrijskom zonom, nova stambena naselja i slično. Međutim, ovakav pristup gradu u potpunoj je suprotnosti od grada kao zajednice koja povezuje sve gore navedene zone u jednu cjelinu. Osnova za svaki urbanistički plan jest ideja o gradu kao zajednici iz koje proizlazi vizija „idealnog grada”.⁵⁵ Grad kao cjelinu nemoguće je prikazati kao

⁵³ Čaldarović, Ognjen, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, Školska knjiga, Zagreb, 1987., 10.

⁵⁴ Debord, Guy, *Društvo spektakla*, Champ Libre, Paris, 1987., 56.

⁵⁵ Čaldarović, *Suvremeno društvo i urbanizacija* 18.

jedinstvenu zajednicu socijalističkoga društva, dok je za stvaranje zajednice potrebno i vrijeme i transformacija društva, iz čega zaključujemo da je grad upravo skup većeg broja zajednica koje su međusobno različite.⁵⁶

Promjena koja se događa u društvu praćena je političkom, ekonomskom i kulturnom transformacijom države. U Jugoslaviji se stvara ideal socijalističkoga mladog čovjeka koji sa ukorijenjenom tradicijom grabi prema budućnosti, gradi je i stvara na temeljima prošlosti da bi mogao slobodnije i otvorenije živjeti. Mladi čovjek ima zadatak da stvori novo, bolje i pravednije društvo. Suvremeno socijalističko društvo usredotočeno je na rad, socijalističku svijest, konzumaciju i produkciju kulture.⁵⁷ Jedna od ključnih uloga u stvaranju socijalističkoga čovjeka koji odgovara svim idealima režima jest isticanje mladih kao boraca i naglasak na njihovu radu. Država organizira dobrovoljne radne akcije koje, održavaju kult rada s jedne strane, a s druge se strane mladi međusobno upoznaju, te se stvara zajednica koja svojim doprinosom izgrađuje zemlju prema budućnosti.⁵⁸

Zemlja se ne bi mogla razviti da njezina mladež nije obrazovana, tako je osim rada konstantan element socijalističkoga mladog čovjeka i učenje. Izvještaj iz 1955. godine kao najvažniji problem društva ističe obrazovanje odraslih. Rješavanje problema obrazovanja postiže se otvaranjem knjižnica kojih po podacima od 10. siječnja 1959. ima sveukupno 604, a uz to se i organiziraju manifestacije poput „Mjeseca knjige“ i „Dana dječje knjige“. Najveći dio populacije ima i sluša radio: prema podacima s početka 1959. godine radio ima 1 250 000 pretplatnika. Na radiju se uz informativne slušaju i obrazovne emisije, a preko 50 narodnih sveučilišta raspolaže TV prijemnicima.⁵⁹

Kulturne potrebe stanovništva morale su zadovoljiti visoku socijalističku kulturu koja bi mladima omogućila zabavu kroz korisne akcije i obrazovanje. Upravo se zato otvaraju domovi kulture koji društvu omogućuju uživanje u visokoj kulturi. Vrijednosti i norme jugoslavenskoga socijalizma utjelovljene su u procesu obrazovanja i socijalizacije, obilježene sinegdohom socijalističke mladosti, a istovremeno, zbog svoje

⁵⁶ Isto, 22.

⁵⁷ Fuček, Marko, „Socijalistički mladi čovjek: sinegdoha kulturne politike prema mladima, 1945-1960“. *Socijalizam izgradnja i razgradnja*, ur. Chiara Bonfiglioli i Boris Koroman, Srednja Europa, Zagreb, 2017., 19.

⁵⁸ Isto, 31.

⁵⁹ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1228 RK SSRNH, 4.2.4. Komisija za političko-ideološki rad 1954.-1967.; 4.2.4.14. Kulturna djelatnost, kutija 134.

društvene univerzalnosti, utječu na sve mlade ljude, ali svakako ne na isti način.⁶⁰ Kultura kojoj mladi pribjegavaju nije uvijek ista, može sadržavati različite elemente koji se javljaju u društvu. Česte su kritike i određivanje onoga što je prihvatljivo, a što ne. Međutim mladi su ti koji prilagođavaju kulturu sebi.

Humani grad

Grad, veliki i suvremeni, krha je konstrukcija, nestabilni organizam koji treba da se održava, jer zapuštanjem i nenjegovanjem dolazi do katastrofe koja ne narušava samo grad kao formu već njegove žitelje.⁶¹ Suštinska tema bivanja čovjeka je sretan grad počevši od Platonove države, preko ljudske sreće u Atenskoj povelji, pa sve do novih socijalističkih, humanih gradova. Mutnjaković ističe da se idealan grad ili država sastoje od dva dijela, jedan je siromašan radnički, a drugi je sretan gospodarski. Socijalna struktura grada uključuje i socijalnu segregaciju koja je glavni problem i čije rješenje društvo socijalizma s urbanistima pokušava pronaći.⁶² U dvadesetome stoljeću urbanizacija doživljava transformaciju, gubi se njezina teorija o strukturi grada i prelazi se na novi urbanizam koji se bazira na ideologiji o gradu čovjeka, humanom gradu.⁶³

Grad je aktivan dio našega društva, on je nosilac kreativnih djelatnosti koje uvjetuju razvoj i sazrijevanje društva. Podjela se grada smatra jednom od glavnih posljedica njegova nastajanja, a iz toga proizlazi podjela društva. Društveni slojevi stanuju drugačije. Njihovi se stanovi razlikuju ovisno o klasi. Ta je podjela utjecala i na stvaranje četvrti, a ne samo cjelokupnoga grada. Na društvenu segregaciju u gradu osim materijalnoga stanja, utječu i religija i posao. Socijalizacija gradova znači njihov povratak ljudima, tj. stanovnicima. Spajanje grada i ljudi, činjenje grada i mjestom stanovanja i mjestom prebivanja osnovni je cilj urbanizma, jer kroz svoj razvoj grad je počeo nestajati otuđivanjem ljudi i društvenom segregacijom. Trebalo je „oživjeti grad kao kolektivnu stvarnost”.⁶⁴ Stvoriti mjesta za odmor i rekreaciju, urediti pješačke zone i parkove, stvoriti mjesta stanovanja, odnosno stanove koji imaju određenu privatnost.

⁶⁰ Fuček, „Socijalistički mladi čovjek: sinegdoha kulturne politike prema mladima, 1945-1960.“, 37.

⁶¹ Bogdanović, Bogdan, *Grad i budućnost*, Naklada Mlinarec-Plavić, Zagreb, 2001., 20.

⁶² Mutnjaković, Andrija, „Sretan grad“, *Arhitektura*, 204-207, 1988., 7-12.

⁶³ Maksimović, Branko. *Urbanizam: teorija prostornog planiranja i uređenja naselja*. Naučna knjiga, Beograd, 1986., 2.

⁶⁴ Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 91.

Branko Maksimović ističe da će, s razvijenim osjećajem za društvenu zajednicu, kulturu i rezultatima znanstvenog istraživanja, arhitekti moći projektirati grad blizak čovjeku s kompozicijom koja uključuje centar, park i stambeni blok; jednostavnije rečeno kompozicija koja zadovoljava sve društvene potrebe čovjeka.⁶⁵

Humani karakter socijalističke arhitekture predstavljao je sumu svih povoljnih vrijednosti povijesnih i kulturnih tekovina, kao i analizu nacionalnoga stvaralaštva. Cilj je bio stvoriti sinergiju između oblika, funkcije i konstrukcije kako ne bi došlo do monumentalizma koji se smatrao ispraznim.⁶⁶ Parkovi, zelene oaze gradova, izrazito su bitne u samome procesu humanizacije grada jer je čovjek biće prirode, a gradu je za kulturni razvoj zelenilo bitno. Ako se zeleni okvir grada uništi, polako dolazi i do iščezavanja grada. Industrijalizacija je doprinijela uništavanju zelenih površina, međutim vraćanjem čovjeka gradu dolazi do renesanse urbanizma i otkrivanja prirodnih pejzaža. Renesansa je označila izgradnju objekata koji se uklapaju u prirodno okruženje, to su primjerice tradicionalni krovovi u arhitekturi sjevera Crne Gore koji prate planinske masive.⁶⁷

Grad nestaje, prebrzo raste i prelazi preko svih granica ljudske moći poimanja. Gradu, da bi imao svoju funkciju i ulogu, potrebni su ljudi, a za odvijanje njihove svakodnevne potrebe potrebno je povezati društvo i prostor, odbaciti segregaciju koja se javlja zoniranjem i odvajanjem funkcija jer time grad prestaje biti mjesto sastajanja i pretvara se u niz segregacija.⁶⁸ Urbanisti imaju zadatak stvoriti red, uskladiti građevinu sa stanovništvom. Smještanje ljudi u prostor traži oblikovanje naselja i kuća koje moraju imati određene karakteristike ljudi koji tu obitavaju.⁶⁹ Najvažniji problem urbanoga planiranja prema Supeku jest smještanje grada u prirodu:

“Ako želimo čovjeka vratiti gradu, onda moramo i stvaralačke djelatnosti locirati tako da su one pristupačne čovjeku koji hodajući i gledajući može osjetiti kako se približava sve gušćoj atmosferi grada, prolazeći kroz njegove ljepote, u mjesta gdje obitava ljudski duh. Bijeg iz grada znači

⁶⁵ Maksimović, *Urbanizam: teorija prostornog planiranja i uređenja naselja*, 3.

⁶⁶ Križić Roban, Sandra, “Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakod Drugog svjetskog rata”, 60.

⁶⁷ Mumford, Lewis, *Grad u historiji*, Naprijed, Zagreb, 1988., 497.

⁶⁸ Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 148.

⁶⁹ Isto, 153.

osiromašenje njegova duhovna sadržaja [...], ali i osiromašenje duhovne identifikacije gradjanina sa svojim gradom”⁷⁰

Urbanisti su imali težak zadatak, vratiti čovjeka gradu što je značilo dati gradu život. Njihov je zadatak bio povezati sve aktivnosti i mjesta događanja s mjestima stanovanja. Čovjek određenim stupnjem shvaćanja uvijek nanovo kreira objekt kao način u vlastitome životnom kretanju. Aktivan odnos čovjeka i način toga odnosa s vlastitim djelom, odnosno dijelom društva kojem on pripada, određuje i mogućnost odnosa postojećih, naslijeđenih prostornih vrijednosti i njegova dosega u realnosti.⁷¹

Pojam koji Supek stavlja suprotno urbanitetu jest susjedstvo. Ljude na selu povezuje blizina kuća, dok se ljudi u gradu združuju i upoznaju na osnovi osobnih i poslovnih interesa.⁷² Susjedstvo je područje kroz koje ljudi hodaju i idu kod onih koji su im tom prostornom vezom bliski. Taj prostor je dostupan svima i njegova glavna svrha je podržavati privatni prostor doma. To je vanjski svijet koji se opisuje u odnosu na unutarnji, javni prostor čije je središte privatni dom.⁷³ Urbanisti moraju voditi računa i o susjedstvu kao formalnom udruživanju ljudi i to prostornim oblikovanjem koji pogoduje društvenim dodirima, sveobuhvatnom opremljenošću stambenih jedinica, uličica, blokova.⁷⁴ Susjedi sudjeluju u različitim oblicima društvene interakcije i prostor ih približava.⁷⁵ Svako naselje treba imati svoj identitet, svoje ime, stambene jedinice trebaju imati svoju oznaku koja će ih odvojiti od drugih, a opet učiniti dijelom cjeline toga prostora. Svakom je naselju potreban i centar kako bi se odvijali i stvarali novi društveni dodiri koji bi simbolično predstavljali zajednički život ljudi.⁷⁶ Zato je arhitektura okrenuta čovjeku, oformljena za njega, stvara je čovjek za čovjeka sa idejom društvenosti, osjećaja i dodira:

“Arhitektura je, dakle, međuodnos punoga i praznoga u strukturi građenja. Time je ostvaren oblik i prostor čovjekova svijeta bivstvovanja. On se realizira čovjekovim radom tijekom kojega kamen po kamen, drvo do drveta, stvaraju strukturu koja će oformiti arhitektonsko djelo. Prostor

⁷⁰ Isto, 195.

⁷¹ Premerl, *Povijesnost arhitekture pedeset tekstova o arhitekturi 1962.-2013.*, 131.

⁷² Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 211.

⁷³ Prost, Antoine, “Public and Private Spheres in France”, *A History of Private Life. Riddles of Identity in Modern Times*, ur. Antoine Prost i Gerard Vincent, The Belknap Press of Harvard University Press, London, 1990-2003., 103.

⁷⁴ Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 211.

⁷⁵ Prost, Antoine, “Public and Private Spheres in France”, 104.

⁷⁶ Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 237.

koji nastaje nije više prostor prirodnog totaliteta svjetla i sjene, dana i noći. To je novi prostor oformljen od čovjeka za čovjeka. Prostor koji postaje novi svijet egzistencije ljudskosti. On je sam po sebi neizbježno dio prostornog totaliteta, pa i njegovo nastajanje počiva na tom odnosu. U tom kontekstu on nastaje na dva načina: može nastati tako da od prirode oduzmemo dio njezine praznine ili u obratnom procesu, da eliminiranjem punoga obogaćujemo tu prazninu. Ako arhitektura nastaje oduzimanjem prostora prostornom totalitetu, čin se zbiva formiranjem punoga kojim se to odjeljivanje ostvaruje. Ako pak arhitektura nastaje dodavanjem prostora totalitetu, čin se zbiva dubljenjem u punome.”⁷⁷

Prvi odnos je građenje novoga prostora na čistome terenu, a drugi formiranje novoga u već popunjenome prostoru, odnosno davanje oblika i ostvarivanje prostorno-oblikovanog odnosa. Ovo se smatra osnovnim postupcima u ostvarivanju arhitekture. Omogućilo je urbanistima da se još više približe čovjeku kojega stavljaju u prvi plan. Najznačajnija koncepcija humanizacije urbanizma jest proširivanje stanovanja na slobodnome terenu u prirodnome okruženju. Moderni urbanizam teži prema budućnosti, k napretku i razvitku društva koje prati tehnološki ubrzani razvoj. Dolazi do spajanja arhitekture i urbanizacije kako prostora tako i društva te se stvara umjetnost gradskih prostora.⁷⁸

Humani grad budućnosti, tj. humani odnos politike orijentirane prema čovjeku, ne ogleda se samo u izgradnji prostora za rekreaciju i obrazovanje, već i u izgradnji domova zdravlja i zdravstvenih objekata.

Preseljenje ljudi iz gradova natrag na selo u svijetu se odvija između 1960. i 1970., a u tih deset godina neki od najvećih gradova su se smanjili u pogledu broja stanovnika, dok su predgrađa rasla. U SAD-u se taj proces iseljavanja stanovništva iz grada zove *conurbation*. Iako je ta pojava prvenstveno karakteristična za Ameriku ona se događa i u većim europskim gradovima. Razlozi za napuštanje grada su raznovrsni, u jednom periodu svi hrle u gradove jer je to bio simbol statusne moći, dok je sad obrnuto, a tome svjedoči pojava i naglo širenje vikendica.⁷⁹

⁷⁷ Magaš, *Arhitektura: pristup arhitektonskom djelu*, 449.

⁷⁸ Maksimović, *Urbanizam: teorija prostornog planiranja i uređenja naselja*, 5.

⁷⁹ Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 145.

Ulica

Otuđenost čovjeka od grada i gubljenje zajedništva i socijalizacije koju grad nudi dovelo je do tehnokracije. Čovjek mehanički od mjesta prebivanja ide na posao i natrag. Suvremeni urbanistički dizajn i arhitektura su promijenili dinamiku susjedstva, što je otežalo povezivanje javnih i privatnih prostora. Male ulice su nestale, lokalne trgovine su ustupile mjesto velikim trgovačkim centrima koji se obično dohvaćaju automobilom. U takvom funkcionalnom okruženju šetnja više nema isti smisao.⁸⁰ Humanizacija je imala za cilj to promijeniti, ulicu učiniti mjestom komunikacije i susreta ljudi. To nije bilo moguće napraviti samo urbanističkim planom, utjecao je i životni standard ljudi. Podizanje životnoga standarda značilo je i bolje iskorišteno slobodno vrijeme, raznolikost aktivnosti i kvalitetnije ispunjen dan. S time raste i potrošačka moć, otvaraju se robne kuće koje pored raznovrsne ponude ljudima nude i osjećaj zajedništva; one su prvenstveno mjesta okupljanja, upoznavanja i druženja ljudi.⁸¹

Ulicu je potrebno napraviti šetalištem i mjestom građanske težnje i svakodnevnoga susreta ljudi koje ujedno nudi i slobodu i ograničenja (slobodu izražavanja sa zakonskom ograničenošću). Njezin prijateljski karakter stvarao se osvjetljavanjem, tako je čineći dostupnom u svako doba dana, nadalje i stvaranjem prostornoga duha koji se sjedinjuje s ljudima (dostupnost klupa za odmor, kioska, štandova sa suvenirima i brzom hranom). Socijalizacija čovjeka odvija se na ulici, u ambijentu koji odiše prijateljskim duhom. Vraćanje pješaka i gubljenje „migranta“ (ljudi koji putuju od točke A do točke B) stvara se komunikativnije i društvenije građanstvo. Tako da gradogradnja nije samo arhitektonski i urbanistički projekt, ona je projekt socijalizacije i stvaranja homogenoga društva koje usprkos brzom razvoju uspijeva *živjeti* te se pritom stvara osjećaj zajedništva.

Čist i savršen urbanizam težnja je za neograničenim slobodnim prostorima. Postavlja se naime pitanje koliko je i je li to uopće izvedivo. Slobodan je prostor svakako neophodan: čiste pješačke zone, parkovi, mjesta za odmor i rekreaciju; ali pritom svijet napreduje, industrija automobila sve se više razvija i čovjek uživa u svojoj usamljenosti unutar vlastitoga vozila, automobila. Nazire se tako sljedeće pitanje, kako spojiti slobodu i automobile: zatvoriti prostore s pješačkim zonama te izgraditi udaljene garaže ili dozvoliti miješanje ljudi i vozila, industrije na ulicama. To dovodi do odsustva

⁸⁰ Prost, Antoine, "Public and Private Spheres in France", 111.

⁸¹ Isto, 95.

gradskoga urbanog ambijenta i modernizacije koja prati suvremeno društvo. Iz svega toga proizlazi kontrola svake urbanističke sitnice, jednoznačnost, želja za velikim rješenjima i potezima. Izgradnja ilegalnih naselja nekako je i prolazila ali u urbanom dijelu na stambenoj jedinici staviti novi prozor bila je sitnica koja nikako nije bila dopustiva.

Dolazimo do trećega pitanja: je li humanizacija javnoga prostora samo sezonsko postignuće? Ako je uspostavljanje pješačkih zona i pokrivanje betonskih površina stolovima iz restorana i kafića tijekom sezone stvaranje humanizacije, onda čovjek živi u prividno humaniziranom gradu gdje su mjeseci *nehumanizacije* brojniji od onih humanih.⁸² Oblikovanje društvenih sredina usko je povezano s ljudima koji tu žive, takav javni prostor u svojoj je srži zajednički prostor društvenoj grupi koja tu obitava. Gubitak društvenoga sadržaja prati zanemarivanje estetskih sadržaja, zato se novi urbani planovi osim samom arhitekturom bave i sociologijom, točnije čovjekom. U jučerašnjim gradovima, kako piše Milan Prelog, estetsko je imalo društveni značaj, javni su prostori imali društvenu funkciju stvaranja i održavanja osjećaja zajedništva.⁸³

Stanogradnja

Na razvoj arhitekture utjecalo je društvo, sama stambena politika dio je društvenih odnosa. Poslijeratna stambena arhitektura nije predstavljala sredstvo bogaćenja pojedinaca, već je u vlasništvu radnika. Oblik modernizacije suvremenog društva jest i društveni aktivizam u stanovanju koji svoj zamah doživljava pedesetih godina prošloga stoljeća.⁸⁴ Društveni aktivizam, stanogradnja i podjela stanova, korupcija i malverzacije u društvu primjeri su koji su često obrađivani kroz jugoslavenske filmove i serije, primjerice u seriji *Vruć vetar*⁸⁵ u kojoj peteročlana obitelj živi u malome stanu i razmišlja kako postići veći broj bodova i dobiti komforniji stan. Jednako tako u seriji *Srećni ljudi*⁸⁶ stanari baraka s nestrpljenjem iščekuju gradnju zgrada u kojima će dobiti stan. Jedan je od najvažnijih čimbenika veličina stana koja

⁸² Milan Prelog, „O krizi javnog prostora“, *Arhitektura*, 180+1, 1982., 22.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Križić Roban, Sandra, „Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata“, 68.

⁸⁵ *Vruć vetar*, r. Aleksandar Đorđević, Radiotelevizija Beograd, Beograd, 1980.

⁸⁶ *Srećni ljudi*, r. Aleksandar Đorđević i Slobodan Šuljagić, Radiotelevizija Srbije, Beograd, 1993.

stanovništvu kroji sreću i utječe na opći stupanj zadovoljstva vlastitim životom i stambenim pitanjem. Veličina stana problem je o kojemu su raspravljali i urbanisti i sociolozi, Ognjen Čaldarović navodi tri preporuke veličine stana (Köln, Docadis, Paul-Henry Chombart de Lauwe) gdje je u prosjeku za tročlanu obitelj dovoljan stan od oko 45 kvadrata.⁸⁷ Kvadratura stanova s vremenom je rasla: 1959. za četveročlanu obitelj bilo je planirano oko 50 četvornih metara, da bi se taj broj osamdesetih godina popeo na oko 80 četvornih metara.⁸⁸ Bolji životni standard je, uz veličinu stana, uključivao i njegovu opremljenost kupaonicom. Postotak stanova s kupaonicom 1971. godine bio je 29,5 %, a za deset godina taj broj je narastao na 68,0 %.⁸⁹

Nemoguće je bilo proći gradom a ne vidjeti gradilišta stambenih zgrada, poslovnih prostora ili obiteljskih kuća, a u dvadeset godina, od 1970. do 1990., u Hrvatskoj je izgrađeno više od pola milijuna novih stanova.⁹⁰ Masovna stambena izgradnja, izgradnja objekata društvenoga standarda za arhitekte je predstavljala pravi izazov. Arhitekti su se sredinom prošloga stoljeća zatekli u doista nezavidnoj situaciji: trebali su projektirati zgrade, a da ne znaju ni količinu ni kvalitetu materijala kojim raspolažu, istovremeno su novi životni uvjeti bili jako slabo definirani pa im je posao bio i više nego izazovan. Tada se stambena arhitektura smatrala ekonomskom disciplinom. Prvobitno su građeni stanovi većih površina, međutim dolazi do obrata, gradi se više manjih stanova. Smanjuje se prostor kuhinje, i od tradicionalne dolazi se do čajne kuhinje, a razlog je emancipacija žena i prehrana u menzi.⁹¹

Nakon rata stanovanje, odnosno dom i kuća postaju najznačajnije preokupacije društva. U okviru „Zagrebačkog velesajma” 1957. godine održana je izložba „Porodica i domaćinstvo”.⁹² Transformiranje društva dovelo je do emancipacije žena, tako da je tema izložbe bila statusno pitanje žene suvremenoga društva. Stambena se zajednica gleda kao oblik obitelji koji je sačinjen od „servis službi” čiji je cilj rasterećenje žena od svakodnevnih kućanskih poslova. Godinu dana kasnije održana je i druga izložba jednakoga naziva čija je tema bila „stambena zajednica – proširena porodica”.

⁸⁷ Čaldarović, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, 89.

⁸⁸ Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 121.

⁸⁹ Seferagić, Dušica, *Kvaliteta života i nova stambena naselja*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1988., 101.

⁹⁰ Duda, *Pronađeno blagostanje*, 115.

⁹¹ Križić Roban, Sandra, "Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata", 70.

⁹² Galjer, Jasna, Iva Ceraj, "Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957.–1960. godine." *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35, 2011., 277-296.

Predstavljena je društvena uloga stambene jedinice koja se bazira na rasterećenju kućanskih poslova da bi se žena u društvu prikazala ravnopravnom muškarcu.⁹³ U okviru stambene zajednice obavljali su se razni zadaci, uključujući komunalne, ekonomske, socijalne, zdravstvene, kulturno-obrazovne i druge aktivnosti. Građani su birali svoje predstavnike na sastancima birača, i unatoč širokom rasponu djelovanja, te zajednice su zapravo imale neobavezan karakter i poštujući zadane smjernice, djelovale su po vlastitom nahođenju i sposobnostima.⁹⁴ Posljednja izložba održana je 1960. godine i sastojala se od dvaju dijelova. Prvi je dio obuhvaćao predstavljanje proizvoda namijenjenih za stanovanje i bolji društveni standard (od namještaja do malih kućanskih aparata). Drugi dio izložbe činilo je devet tematskih cjelina s idejnim planovima o rješavanju socijalnoga stanovanja.⁹⁵

Opremanje stanova

Socijalističko se društvo Jugoslavije našlo u zanimljivoj paradigmi: njegovali su se osnovni principi i ideali socijalizma, a istovremeno su priznavane i promicane neke od ideja konzumerizma. Ovaj je spoj odavao dojam sretnoga suživota dvaju oprečnih svjetonazora – socijalističkoga i kapitalističkoga. Budući da je omogućio povećanje materijalnoga bogatstva građana i poboljšanje životnih uvjeta u odnosu na prethodna desetljeća, konzumerizam se u tom kontekstu percipirao kao dokaz uspješnosti socijalističke ekonomske politike. Nekima se činilo da će ovakav razvoj potrošačke kulture dodatno podržati put ka komunizmu, u kojemu će sve individualne potrebe biti zadovoljene.

Useljenje u novi stan označavalo je posebnu radost uz dozu nestrpljenja. Tada se javljaju problemi, kakvu boju staviti na zid, ili pak odabrati tapete, kakav će biti pod, boja tepiha ide uz zidove, pa sve do biranja namještaja. Je li bolje u novi stan unositi stari ili kupiti novi namještaj? Uređenje stana zahtijevalo je sklad boja koji je doprinio vizualnom identitetu stana.⁹⁶ Razmjerno veličini stana odabire se i veličina namještaja. Izgradnja manjih stanova iziskuje novi namještaj koji predstavlja važnu ulogu u

⁹³ Isto.

⁹⁴ Duda, Igor, "'Radim sve što treba.' Aktivisti u mjesnim zajednicama u Jugoslaviji 1970-ih i 1980-ih", *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 52, 2020., 736.

⁹⁵ Galjer, Ceraj, "Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957.–1960. godine", 277-296.

⁹⁶ Duda, *Pronađeno blagostanje*, 122.

podizanju životnoga standarda. Nekada velike prostorije dozvoljavale su masivne garniture, za koje sada više nije bilo mjesta. To dovodi do izrade tipskog namještaja fiksnih dimenzija koji je trebao zadovoljiti i estetsku i funkcionalnu formu. Uvođenjem modernih industrijskih metoda proizvodnje trebalo je stvoriti suvremeno opremljen stan koji odgovara mogućnostima i standardu jugoslavenskog društva.⁹⁷

Novine su bile pune reklama za uređenje stana. Sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća popularne su bile tapete na zidovima, pa je uz reklame u novinama bilo objašnjeno i kako se tapete postavljaju.⁹⁸ Neizostavan dio opremanja stana je namještaj, garniture koje daju posebnu udobnost stanu. U salonima garniture su nosile ženska imena poput: Olja, Lucija, Dragana, Barbara... i svaka je imala svoj slogan: „Olja je udobnost što daje utočište umornom tijelu i bezgranična ljepota što opaja pogled. Olja je poezija ambijenta što Vas ispunja zadovoljstvom.“⁹⁹ U svom domu „prekrasno“ uređenom s udobnim namještajem trebalo je uživati u gledanju televizije ili zabavi s prijateljima.

Pored opremanja dnevne sobe, i kuhinja je bila važan element doma u kojemu je trebalo isplanirati svaki centimetar da bi se što bolje iskoristio prostor, te da bi se uklopili kuhinjski elementi i bijela tehnika. Suvremenost koja prati industrijalizaciju i tehnološki napredak ogledala se i u opremljenosti stanova. Tehnika je bila važan element društvenog standarda.¹⁰⁰ Televizor je zamijenio tradicionalni obiteljski radio. Slike su počele putovati putem radiovalova u Europi već u 1930-ima, iako su ti rani eksperimentalni prijenosi bili ograničeni na kratke udaljenosti.¹⁰¹ U Hrvatskoj se broj crno-bijelih televizora povećava, pa tako 1962. godine 7,2 % kućanstava ima crno-bijeli televizor, a 1978. 64,5 %. Štednjak je 1962. godine imalo 19,1 % kućanstava dok je taj postotak 1990. porastao na 99,9 %. Neki od osnovnih trajnih potrošačkih dobara koja domaćinstva imaju su hladnjak (1990. ga ima 90,5 % kućanstava), televizor (1990. 94,4 %), usisivač (1990. 69,8 %), perilica rublja (1990. 79,2 %).¹⁰²

Ugodan dom je, osim funkcionalnosti koju sa sobom donosi namještaj, zahtijevao aparate koji olakšavaju kućne poslove i uređaje koji omogućuju uživanje i ispunjenu dokolicu. Tako pored kauča, kreveta, štednjaka, hladnjaka i televizora, tu su

⁹⁷ Križić Roban, "Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata", 74-84.

⁹⁸ Duda, *Pronađeno blagostanje*, 125.

⁹⁹ Oriolik, Olja, *VUS*, 24. studenog 1971., Duda, *Pronađeno blagostanje*, 129.

¹⁰⁰ Duda, *Pronađeno blagostanje*, 149.

¹⁰¹ Prost, Antoine, "Public and Private Spheres in France", 136.

¹⁰² Duda, *Pronađeno blagostanje*, 149.

i računala za igru, *walkmani*, radio i stereo uređaji. Potrošačka kultura doprinosi i udobnosti doma, autori govore o „jugoslavenskoj groznici zarađivanja i trošenja“ ističući stvaranje „jugoslavenskog sna“ u kojemu narod pronalazi svoju sreću.¹⁰³ Sedamdesete su bile iznimno plodonosno desetljeće za građane koji su postali svjesni svoje uloge potrošača i koji su mogli uživati u sve većemu broju dobara i usluga. Taj prosperitet je samo dodatno obilježen prijelazom u osamdesete, što je donijelo nove i bitno drugačije prilike, čime se obogatila percepcija i doživljaj tog razdoblja.¹⁰⁴ Sedamdesete godine donijele su tehnološki napredak i modernizaciju u mnogim područjima, a to se odrazilo i na opremanje stanova, s uvođenjem novih kućanskih aparata i tehnološkim inovacijama koje su olakšavale svakodnevni život. Korištene su svijetle i jarke boje koje su unosile svjetlost i živost stanovima. U ovom je periodu popularan namještaj s niskim sjedenjem, fotelje i sofe, što je pridonijelo stvaranju ležernijeg prostora. Inspiriran modernizmom i budućnošću, dizajn namještaja postao je sve više organski i futuristički. Oblici namještaja postali su glađi i zaobljeniji. Ono što je pospješilo toplinu prostora svakako jesu tepisi raznih boja.

¹⁰³ Duda, Igor, „O vrhuncu jugoslavenske potrošačke kulture“, *Pejzaži potrošačke kulture socijalizma u Jugoslaviji = Consumer culture landscapes in socialist Yugoslavia*, ur. Bodrožić, Nataša, Lidija Butković Mićin i Saša Šimpraga, Slobodne veze, udruga za suvremene umjetničke prakse; Eindhoven: Onomatopee, Zagreb, 2018., 94.

¹⁰⁴ Isto, 110.

VIŠE NEGO IKADA PRIJE I IKADA POSLIJE

Razvoj novih gradova

Nakon društvene krize koja je proizašla iz Drugog svjetskog rata dolazi do obnove gradova, stvaraju se novi socijalistički gradovi, točnije gradovi su u potpunosti okrenuti prema čovjeku. Humani gradovi sadržali su sve što je potrebno čovjeku za moderan način života: grade se nova naselja, četvrti koje pored mjesta za stanovanje imaju i škole, domove zdravlja, vrtiće, igrališta, mjesta za odmor i rekreaciju. Modernistički pristup graditeljstvu, okrećući se prema budućnosti, nije zanemario ni tradiciju. U Jugoslaviji su se smjenjivali i stapali utjecaji Zapada i Istoka, amerikanizacija i komunizam uklopljeni u Orijent, tako da arhitektura nije bila samo materijalizacija stvarnosti već je predstavljala vezu između religije, kulture i moderne. Arhitektura je odraz epohe u kojoj je nastala, pa i grad koji se stvara mora održavati društvene zahtjeve i stremljenja.¹⁰⁵ Razvoj velikih gradova je u poslijeratnom periodu bio intenzivniji zbog neprestanog doseljavanja ljudi, u izgrađeni dio, ali i na periferiju, te u neizgrađenim područjima.¹⁰⁶ Ako je interpolacija uklapanje, onda je svaka nova arhitektura uklapanje u neko postojeće stanje, u okolinu koja može biti artificijelna ili prirodna. Nova arhitektura se ili uklapa ili nameće postojećoj okolini. Moderna arhitektura najčešće je interpolacija prilagođena čovjeku.¹⁰⁷

Na život, kulturu i kvalitetu života utjecao je životni prostor, dok je nedostatak stanova utjecao na bespravnu gradnju koja je sputavala urbanizaciju i narušavala privatnost građana. „Umeće gradskog života je strategija da se u tom svetu živi i preživi, da se bolje snađe i da se efikasnije deluje, kako kod kuće tako i na svetskom tržištu materijalnih i duhovnih dobara.“¹⁰⁸ Gradovi su rasli a brzo su nicala i nova naselja na rubovima grada. Životni standard je dotad bio doista loš, što je vidljivo iz činjenice da je kupaonice u stanovima, prema podacima iz 1954. godine, imalo svega 17 % stanovnika. Životni standard se naime popravljao, ubrzani procesi urbanizacije i sama izgradnja dovodili su do suvremene izgradnje. Grade se nova naselja okružena

¹⁰⁵ Martinović, Uroš, „Novi Beograd“, *Arhitektura*, 1-3, 1960., 62.

¹⁰⁶ Bežovan, Gojko i Slavko Dakić, „Stambeno zadugarstvo – Skica za nacrt istraživanja“, *Kulturni radnik*, 1988., 5.

¹⁰⁷ Premerl, *Povijesnost arhitekture pedeset tekstova o arhitekturi 1962.-2013.*, 117.

¹⁰⁸ Bogdanović, Bogdan, „Za drugačiji Beograd“, *Arhitektura*, 180+1, 1982., 26.

školama, domovima zdravlja, trgovinama.¹⁰⁹ Veliki grad produkt je vremena, nastao iz pretjeranih procesa koncentracije ljudi, dobara i tekovina. On je nerv i mozak regionalnih područja. Stipe Šušvar kaže da je u rastu prema beskraju iznikla i najdublja dilema suvremenoga grada, a to je održavanje cjelovitosti i traženje ravnoteže. Posljedica te brže urbanizacije i rasta gradova jest prevlast nad čovjekom, prednost imaju automobili i stambena zdanja, pa je upravo zbog toga humanizacija grada osnovni cilj urbanoga razvoja.¹¹⁰ Novom mrežom gradova razvijaju se kulturni centri u cijeloj zemlji, u manje razvijenim područjima pored glavnih gradova. U socijalizmu je obrazovanje bilo nadasve bitno, a s njim i kultura. Tako „umjetnost gradskog prostora“ dobiva značajnu ulogu u stvaranju socijalističke politike cijele zemlje te u stvaranju socijalističkog društva.¹¹¹

Skoplje

Nakon rata u Makedoniji kreće epoha socijalne slobode i obnove države. Unutrašnjost Makedonije se gradi, a prije svega se grade stambene zgrade, neboderi i blokovi koji su opremljeni i liftovima i hidroforima. Nova je arhitektura odgovarala novomu izrazu, ali i komunalnom standardu i opremi. Arhitekti se okreću prema internacionalnom stilu gradnje, a uporište za svoja djela pronalaze u radovima klasicista moderne Le Corbusiera, Miesa, Gropiusa, Niemyera i drugih. U tom razdoblju počinje i obnova Skoplja pa se osim makedonskih arhitekata pojavljuju i strani, među kojima treba istaknuti Miha Čakelja, utemeljitelja makedonskoga dizajna.¹¹²

Suvremeni grad s jakim arhitektonskim strukturama (gradski zid, veliki trgovački centar, kulturni centar) postavlja uvjete za kreativniji razvoj i novi urbano-arhitektonski plan skopske Stare čaršije. To je prostor koji odiše duhom i vremenom prošlosti, a u

¹⁰⁹ Dobrivojević, Ivana, „Infrastruktura u stanovima“ *Nikad im bolje nije bilo?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Ana Panić, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2014., 46.

¹¹⁰ Šušvar, Stipe, „Sociološki aspekti prostornog razvoja Zagreba. Ljudski problemi u velegradu“, *Arhitektura*, 107-108, 1970., 60-67.

¹¹¹ Maksimović, *Urbanizam: teorija prostornog planiranja i uređenja naselja*, 7.

¹¹² Popovski, Živko, „O mladoj makedonskoj arhitekturi“, *Arhitektura*, 176+7, 1981., 8-11.

dodiru je s novim arhitektonskim oblicima obnovljenoga Skoplja i suvremene arhitekture novoga trgovačkog centra.¹¹³

Razorni je potres, koji pogađa Skoplje 1963. godine, nametnuo rješavanje teških posljedica koje su bile okrenute prema urbanizmu. Izrađen je potpuno novi urbanistički plan koji se posebno bavio seizmološkim istraživanjima, a koja dovode do izgradnje potpuno novih podloga za seizmičku rajonizaciju.¹¹⁴ Posljedice koje je za sobom ostavio potres bile su katastrofalne, međutim zahvaljujući toj nimalo zavidnoj situaciji stvara se novi urbanistički plan koji je omogućio da se grad ponovno izgradi, ali ovoga puta sa svom svojom fizionomijom i elementima moderne i urbanističke cjeline. Novi je plan u centru spojio socijalistički grad s tradicijom tako da sam centar ovoga grada priča više različitih priča, od utjecaja Orijenta i stare čaršije do moderne arhitekture i danas baroknog izgleda nekih od najznačajnijih zgrada.¹¹⁵ Za urbanističko rješenje gradskog područja Skoplja nakon potresa United Nations Security Force je pozvala četiri jugoslavenske (iz Beograda, Ljubljane, Zagreba i Skoplja) i četiri međunarodne ekipe urbanista i arhitekata (iz Rotterdama, Tokija, Rima i New Yorka).¹¹⁶ Posebno su određene lokacije za nova stambena naselja te je izračunat rizik od seizmičkih potresa i oštećenja.

Osnovni urbanistički plan, izrađen za realizaciju između 1975. i 1981. godine, predviđao je porast stanovništva sa 200 000 (iz 1962. godine) na 350 000 (1981.). Porast stanovništva uvjetovan je velikom migracijom u periodu obnove i izgradnje, međutim porast je bio veći nego što je to bilo planirano. Broj stanovnika se od 1962. do osamdesetih udvostručio što je nametnulo novu intenzivnu izgradnju i brži razvitak grada.¹¹⁷ Obnova je uključivala tri etape među kojima je najznačajnija treća, a koja se odnosi na izgradnju novih montažnih naselja za oko 70 000 ljudi. U deset godina, od 1963. do 1973. izgrađeno je oko 35 000 stanova, pored toga su izgrađeni i montažni stanovi, njih oko 8 000. Novi urbanistički plan ubrajao je sva naselja kao nedjeljivu cjelinu gradske stambene strukture. Pored stambenih jedinica svako je naselje imalo i funkcionalne objekte koji zadovoljavaju potrebe ljudi: škole, trgovine, samoposluge, kino dvorane, te društvene i administrativne zgrade. Stambena izgradnja jedan je od

¹¹³ Arsovski, Tihomir, „Trgovačka kuća „Most“ u Skoplju“, *Arhitektura*, 164+5, 1978., 98-100.

¹¹⁴ Arsovski, Tihomir, „Skopje urbane transformacije i obnova i izgradnja karakteristike i nove vrednosti“, *Arhitektura*, 182+183, 1982., 38-46.

¹¹⁵ Arsovski, Tihomir, „Skopje“, *Arhitektura*, 174+5, 1980., 5-8.

¹¹⁶ Popovski, Živko, „O mladoj makedonskoj arhitekturi“, *Arhitektura*, 176+7, 1981., 12.

¹¹⁷ Arsovski, „Skopje urbane transformacije i obnova i izgradnja karakteristike i nove vrednosti“, 38-46.

najbitnijih komponenata razvitka Skoplja kao i razvitka njegove fizionomije. Posebno mjesto u izgradnji zauzimaju objekti namijenjeni obrazovanju pa se tako u navedenom razdoblju gradi i sveučilište, tj. novi fakulteti (pravni, ekonomski, filozofski), rektorat i studentski dom. Značajni su rezultati postignuti i u izgradnji bolnica, klinika, ali i kulturnih i sportskih objekata. Grade se sklopovi Arheološkog muzeja i Etnološkog muzeja, knjižnica, Dom JNA, a zatim i stotine malih sportskih centara te gradski bazen.

Urbana transformacija u Skoplju obuhvaćala je razvoj novih urbanističkih i arhitektonskih kompozicija koje su za cilj imale stvoriti prostor gradske opreme koji je trebao obuhvatiti širok i raznovrstan spektar namjena i forma. Jedna od glavnih funkcija bila je autobusna stanica. Samo uređenje prostora zahtijevalo je humanizaciju i sadržaje koji su neophodni za čovjekov slobodni nesmetani boravak. Grade se novi kiosci, njih preko 850, zatim se sređuje 80-ak nadstrešnica na autobusnim stanicama, postavljaju se klupe i telefonske govornice.¹¹⁸ Suradnja s međunarodnim arhitektima dovela je u Skoplje futurističku arhitekturu japanskoga arhitekta Kenza Tange, koji gradi željeznički kolodvor. Gradi se i Muzej suvremene umjetnosti poljskih arhitekta i predstavlja njihov autorski vrhunac. Skoplje je dakle ekstremni primjer urbanih promjena i neostvarene budućnosti.¹¹⁹

Beograd

Jedanaest bombardiranja i Drugi svjetski rat uništili su ovaj grad. Željeznica je bila u potpunosti uništena, osamdeset posto tramvajske mreže nestalo je, a skoro pola zgrada je ili oštećeno ili srušeno. Rekonstrukcija Beograda bila je neophodna, a glavni arhitekt za plan poslijeratnog procesa obnove bio je Nikola Dobrović. Novim planom trebalo je stvoriti „modernistički ideal funkcionalističkog grada”. Gradi se Novi Beograd na zapadnoj obali Save po uzoru na Le Corbusierov „Ville Radieuse”.

Sovjetski Savez odbacivao je modernizam i funkcionalistički grad je smatrao planom buržoazije. Kako su se onda Jugoslavija i Beograd našli u samoj srži modernizma? Između Istoka i Zapada, našla se Jugoslavija čiji su se arhitekti u

¹¹⁸ Isto, 5-8.

¹¹⁹ *Betonski spavači*, r. Saša Ban, Hulahop d.o.o. Zagreb: 2019. (epizoda *Grad koji je bio premoderan*).

međuratnom periodu zatekli u uredima poznatih klasicista moderne arhitekture. Otvorenost prema Zapadu najbolje se vidi u umjetnosti, a arhitektura kao takva odraz je modernosti, posebice u izgradnji „novih gradova”.¹²⁰ Ono što je političkom režimu u modernističkoj arhitekturi odgovaralo jest masovna gradnja stanova za puk.¹²¹

“Kao što je pokazao *Greg Castillo*, modernizam je bio službeni stil američke propagandne ofenzive pokrenute 1952. u istočnoj Europi i Sovjetskom Savezu, u kojoj su Sjedinjene Države konstruirale razrađene prikaze američkog načina života u pokušaju potkopavanja legitimiteta sovjetskog modela.”¹²²

Razlaz Tita i Staljina doveo je do krize u Jugoslaviji tijekom koje su arhitekti dobili zadatak da stvore nova stambena naselja koja ne moraju biti građena po uzoru na komunistički način gradnje. Prvi zadatak koji je trebalo provesti prije rekonstrukcije Beograda bio je, uz čišćenje grada, upravo povezivanje jer je urušavanjem infrastrukture grad bio odcijepljen od ostatka zemlje.¹²³

Nakon rata osnovan je Urbanistički ured na čelu s mladim arhitektom Nikolom Dobrovićem čija se arhitektura nije bazirala na radu Le Corbusera. Naprotiv, on je bio impresioniran mađarskom avangardom. Uređenje Beograda i njegova obnova su, osim naravno funkcionalnosti arhitekture, pokazale i Dobrovićevu kreativnost i znanje koje je godinama upijao. Plan koji je izradio sadržavao je sportski kompleks, ideje o novom gradskom prijevozu, skice za razvoj novih stambenih objekata, dok je ponajviše bio zaokupljen stvaranjem simboličkih prostora koji će dostojno predstavljati državu svojim građanima, ali i ostatku svijeta. Nova moderna gradska četvrt smještena je na lijevoj obali rijeke Save, nasuprot starom dijelu Beograda. Novi kvart, koji je bio nacrt Dobrovića, na obali Save je predstavljao radikalno moderno naselje s pažljivim pogledom na arhitekturu staroga grada, a sastojao se od velikoga broja stambenih, poslovnih, trgovačkih, kulturnih i drugih objekata.¹²⁴ Njegova izgradnja započela je pedesetih godina prošloga stoljeća, a arhitektura Novoga Beograda nosi obilježja socijalističkoga urbanizma.

¹²⁰ Le Normand, Brigitte, *Designing Tito's capital: urban planning, modernism, and socialism*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2014., 19.

¹²¹ Isto, 20.

¹²² Isto, 21.

¹²³ Isto, 30.

¹²⁴ Isto, 32.

Godine 1946. vlasti su raspisale natječaj za idejno rješenje i izgradnju Novoga Beograda, a nijedan rad prijavljen na natječaj nije bio izabran kao pobjedničko rješenje. Dvije godine kasnije osnovan je Ured glavnog arhitekta Beograda na čije je čelo postavljen Nikola Dobrović. Gradovi su se trebali graditi prema generalnomu planu koji se temelji na „perspektivama koje daje gospodarski plan, kao i perspektivi razvoja proizvodnih kapaciteta općenito, povećanja broja stanovnika naselja i podizanja društvenog života grada.“ Graditi grad za čovjeka, humani grad budućnosti.¹²⁵ Idejni plan Novoga Beograda izradio je 1948. Dobrović koristeći se dijelovima iz planova s natječaja iz 1946. i Le Corbusierovog *Ville Radieuse*. Prema tome je planu Novi Beograd predstavljao mrežu blokova koju presijecaju široke ulice. Blokovi su bili predstavljeni kao zgrade okružene zelenilom, a glavna je zgrada bila Palača federacije i zgrada Centralnoga komiteta Komunističke partije koje bi svojim izgledom dominirale. Plan je doživio nekoliko izmjena, ali je sama Dobrovićeva ideja ostala.¹²⁶ Novi Beograd, koji je prvotno koncipiran kao moderno administrativno središte Jugoslavije krajem 1940-ih, proširio se tijekom 1950-ih dodavanjem brojnih stambenih objekata. Unatoč tomu, urbanistički plan i dalje je zadržao dominantnu središnju os s fokusom na javne i institucionalne prostore. S vremenom Novi Beograd je gubio simboličko značenje jugoslavenske prijestolnice, ali se istovremeno rješava negativne reputacije „socijalističke spavaonice“ zahvaljujući novim javnim sadržajima.¹²⁷ Izgrađeni su blokovi s masivnim stambenim zgradama koje su mahom građene od panela. Ova blokovska organizacija bila je tipična za socijalistički urbanizam gdje se težilo efikasnom iskorištavanju prostora i pružanju funkcionalnih stambenih jedinica.

Komunistički čelnici i modernistički arhitekti smatrali su da planiranjem treba ispraviti društvene nejednakosti i da gradove treba graditi imajući na umu moderne tehnologije. Cilj je bio kroz industrijalizaciju i graditeljstvo stvarati zgrade za bolji životni standard. Uostalom, prema jednom malo ciničnijem tumačenju, komunistički se režim želio prikazati društveno, ekonomski naprednim i moćnim. Modernizam je dao snažnu estetiku za stvaranje ove slike, estetiku koja će biti dobro upotrijebljena u oblikovanju novog centra grada, Novog Beograda.¹²⁸

¹²⁵ Isto, 35.

¹²⁶ Isto, 36.

¹²⁷ Mrduljaš, Kulić, *Unfinished Modernizations*, 10.

¹²⁸ Le Normand, *Designing Tito's capital*, 38.

U svojoj potrazi za stvaranjem suvremenoga grada koji učinkovito organizira različite aktivnosti unutar sebe, tim za planiranje morao je pronaći ravnotežu. Imali su za cilj zadovoljiti zahtjeve radne snage i odgovoriti na hitne industrijske potrebe, dok su također razmatrali druge goruće probleme. Promatrajući Novi Beograd kao priliku za manifestiranje urbane četvrti koja utjelovljuje njihove ideale, prepoznali su nužnost postupne rekonstrukcije staroga grada, shodno tome ograničavajući svoje intervencije.¹²⁹ Prioritet je bila industrija, ali i hitna potreba za stanovanjem koje su donijele nove probleme beogradskim planerima. Početa je izgradnja nestalnih objekata niske gradnje da bi se ljudima riješila osnovna egzistencijalna potreba. Nije bilo jasno kada će biti moguće započeti s izgradnjom visokih zgrada stambenog oblika koje je komisija smatrala idealnim za izgradnju Novog Beograda.¹³⁰ Cilj je izgradnje Novoga Beograda bio proširiti grad i tako omogućiti nesmetani rast broja stanovnika i osigurati daljnji razvoj Beograda koji bi rezultirao poboljšanjem životnih uvjeta za stanovništvo.¹³¹

Izgradnja Novoga Beograda značila je izgradnju novoga centra grada na drugoj strani rijeke Save. Prelazak preko Save bio je opravdan zbog toga što je grad dosegao svoje prirodne geografske granice na istoku i jugu. Novi Beograd imao je važnu simboličku funkciju, predstavljajući administrativno i političko središte Jugoslavije. Bitan dio plana predstavljala je infrastruktura i putevi. Novi Beograd presijecala su dva široka bulevara između kojih su se nalazili blokovi za stanovanje.¹³²

Početak brze stambene izgradnje u Novome Beogradu od kasnih 1950-ih pa nadalje odražavao je snažan rast stanovništva i demografsku eksploziju koju je grad doživio. U tom razdoblju bilježio je značajan porast broja stanovnika, rastući za jednu trećinu u svakom desetljeću. Većina zemljišta na Novome Beogradu bila bi namijenjena stanovanju za oko 250 000 stanovnika. Bio je to enormni porast, imajući u vidu broj stanovnika Beograda 1950. od 426 000 stanovnika.¹³³ Prema podacima iz 1969., grad se u kontinuitetu gradio i to područje zahvatilo je površinu od 32 443,30 ha s čak 890 134 stanovnika.¹³⁴

¹²⁹ Isto, 42.

¹³⁰ Isto, 45.

¹³¹ Isto, 52.

¹³² Isto, 65.

¹³³ Isto, 67.

¹³⁴ Perović, Miloš R., „Anatomija Beograda“, *Arhitektura*, 162-163, 1977., 11.

Sve veći priljev ljudi u grad stvorio je potrebu za novim stambenim prostorom kako bi se zadovoljile potrebe rastuće populacije. Novi Beograd, kao područje koje je bilo relativno nedirnuto urbanizacijom, pružao je priliku za izgradnju velikih stambenih kompleksa i naselja.¹³⁵ Prema planu, pored stambenih blokova i zelenila koje ih okružuje, stanovnicima bi bile na raspolaganju površine za rekreaciju. Novi Beograd je trebao postati mjesto okruženo zelenilom triju parkova.¹³⁶ Ostatak Novoga Beograda pratio je koncept linearnoga grada. Ispod funkcionalnih zona uprave i kulture, stanovanja i rekreacije, južni dio Novoga Beograda bio bi opskrbno-distributivni, a južno od njega industrijska zona bi se protezala do obale rijeke.¹³⁷ U planiranju se obratila pozornost na otvorenost i prostranost, te su široki bulevari i zelene površine zauzimali značajan dio urbanističkoga plana. U pojedinim blokovima osmišljeni su kao samodovoljni dijelovi grada, sa školama, vrtićima, ambulantom, trgovinama i drugim uslugama na dohvat ruke stanovnika. U kasnijim fazama izgradnje Novoga Beograda počela su se koristiti i modernija arhitektonska rješenja, uključujući elemente postmodernizma i suvremene arhitekture. Novi je Beograd planiran kao moderno i funkcionalno urbano naselje, što se ogleda u jasnoj podjeli na različite zone, odvojene prostorima za stambene, poslovne i rekreativne svrhe.¹³⁸ Društvena vizija Novoga Beograda bila je usko povezana s konceptom samouprave, gdje bi zajednice zajedno s općinskom upravom sudjelovale u poboljšanju svojega svakodnevnog života i okoline.¹³⁹

Drugačiji Beograd, čiji je to grad, zašto ga ljudi ne čuvaju? Veliki grad koji stremi biti europska metropola počinje nestajati, ljudi se doseljavaju i uništavaju ono što ovaj grad čini gradom. Grade se mastodontska naselja, grade se stanovi ne za ljude koji žive od rada već za one kojima je stanovanje statusni simbol moći. Gdje je tu humanizacija? Kakva je budućnost Beograda, ako u njemu vlada segregacija? Od rata pa sve do osamdesetih godina, kako ističe Bogdanović, Beograd se gradio „bez mašte“, s novim građevinama nije težio plemenitom očuvanju, uređenju i dovršavanju uređivanja gradskoga prostora. Preokret se događa osamdesetih kada generacije mladih arhitekata sagledavaju grad odozdo, stavljaju se u položaj stanovnika i osluškiju njihove potrebe i želje za gradom, zajednicom s uređenim i povezanim

¹³⁵ Mrduljaš, Kulić, *Unfinished Modernizations*, 163.

¹³⁶ Le Normand, *Designing Tito's capital*, 69.

¹³⁷ Isto, 70.

¹³⁸ Blagojević, Ljiljana, *Novi Beograd: Osporeni modernizam*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007., 126.

¹³⁹ Mrduljaš, Kulić, *Unfinished Modernizations*, 164.

javnim prostorom. Bogdanović piše da je Beograd grad s više lica i sa svestranom vrlo složenom dušom, te da su njegovi dijelovi bili dovoljno izdvojeni entiteti i karakteri.¹⁴⁰ Iako je arhitektura Novoga Beograda često bila predmet kritike zbog masivnih stambenih blokova i uniformiranosti izgleda, ovo naselje i dalje predstavlja jedan od ključnih elemenata beogradske urbane kulture. Kroz protekla desetljeća, postepeno je doživljavao promjene, a neki dijelovi su modernizirani ili preuređeni kako bi se prilagodili suvremenim potrebama stanovnika i posjetilaca.

Zagreb

Rat je rušilački bio nastrojen i prema arhitekturi, nije se urušavalo samo jedno društvo već i prostor u kojemu se odvijaju potrebe čovjeka. Stambeni fond Zagreba nije puno stradao, sanirane su štete i započeta je izgradnja novih stambenih jedinica zbog sve većega porasta broja stanovnika. Međutim, izgradnja novih objekata nije tekla onom brzinom kojom je planirana da bi se zadovoljile čovjekove potrebe. Ostatak zemlje je bio u dosta lošijem stanju pa je primarni cilj bio stanovništvu, čiji su domovi nastradali tijekom nemilih događaja, osigurati osnovnu egzistencijalnu potrebu. Tek šezdesetih godina stambena izgradnja je napredovala. Poslijeratni objekti koji su prvi nastali, građeni su uz pomoć građana i dobrovoljnih akcija. Na gradilištima su nicali nove zgrade, popunjen je svaki prostor novim stambenim jedinicama, tada je krenula i izgradnja s druge strane Save, Novi Zagreb.¹⁴¹

U dugoj povijesti Zagreba posebno mjesto zauzet će njegov razvoj i izgradnja. Prelaskom na desnu obalu Save potvrdio se kao eminentni privredni centar u kojemu se posebno mjesto pridaje umjetnosti, kulturi i znanosti.¹⁴² Gradnja novih stambenih rješenja dovela je do organizacije stana koji odgovara i urbanističkim uvjetima i lokaciji unutar stambeno-poslovne zone. Urbanistička rješenja nastojala su nadograditi okolinu ljudi i stvoriti prostor koji je i funkcionalan i ugodan.¹⁴³ Prelazak preko Save bio je prekretnica koje je omogućila širenje i stvaranje novoga prostora za život ljudi. I tada je 1957. počeo nastajati Novi Zagreb.

¹⁴⁰ Bogdanović, Bogdan, „Za drugačiji Beograd“, *Arhitektura*, 180+1, 1982., 27.

¹⁴¹ Kolacio, Zdenko, „Stambena izgradnja u Zagrebu“, *Arhitektura*, 1-3, 1960., 4-7.

¹⁴² Kolar, Josip, „Poslijeratni razvoj i izgradnja Zagreba“, *Arhitektura*, 107-108, 1970., 3.

¹⁴³ Maroević, Ivo, „Poslovno – stambena zona u zagrebačkom „Sigetu““, *Arhitektura*, 174+5, 1980., 83-87.

„Ispravna urbanistička solucija – čovjeku dati zrak, sunce i zelenilo, pa makar i na betonskoj ploči – automobilu mrak i umjetno svjetlo ispod ploče da ga štitimo od oborina, dijelom i od hladnoće, doživljava negativne reperkusije u kontaktima.“¹⁴⁴

Zagreb 1978. godine ima 750 tisuća stanovnika od kojih 100 tisuća živi u novome gradu, Novom Zagrebu. Za razliku od staroga dijela sa srednjovjekovnom jezgrom, u novome dijelu dominiraju betonski kompleksi, stakleni tornjevi, škole, društveni prostori koji su povezani asfaltnim putevima. Novi Zagreb je prema riječima Petera Blakea uzbudljiva suvremena verzija Le Corbusierovog *Ville Radieuse* iz dvadesetih godina 20. stoljeća. Novi Zagreb mrtvi je dio Zagreba, stara jezgra puna je ljudi, a novi dio je mjesto usamljenosti i odstranjenja.¹⁴⁵ Idealizam koji je vidio i želio stvoriti Le Corbusier bila je želja ljudi za zelenilom i prirodom oko impresivnih tornjeva, međutim, kako ističe Blake, primarna ljudska težnja je za drugim ljudima. Ono što nedostaje idealiziranom gradu jest ulica, zamijenjena je parkovima, trgovima, dječjim igralištima i trgovačkim centrima. Nakon razočaranja s mrtvilom Novoga Zagreba jugoslavenski urbanisti počinju odbacivati moderne dogme i počinju oslušivati ljude i njihove reakcije na prostor i zgrade.¹⁴⁶

Korakom do grada je osnovna mjera jednoga grada, odnosno čovjek koji korača i stiže do grada i središta zbivanja. Ovo se odvija negdje u trenutku urbanizacije i sve većega prometa automobila, te biva zapostavljeno. Nova gradnja i širenje gradova izvan okvira dovodi do propadanja gradova iznutra.¹⁴⁷ Zagreb kao veliki vizionarski grad počeo se graditi osamdesetih godina 19. stoljeća, njegova gradnja prekinuta je ratom i onda nastavljena ponovo nakon rata. Grad se nije dovršavao, već su arhitekti osvajali ledine na rubu grada i tako ga širili, nije bilo njegovoga središta i nije bio pješakov, čovjekov grad, ne računajući centar grada s Trgom bana Josipa Jelačića. Kriza modernoga grada događa se zbog nestajanja pješakovog grada i davanjem prednosti automobilima. U središtu grada, u njegovoj jezgri gdje su automobili narušili normalan prohod pješaka, grad gubi svoju funkcionalnost, nema više funkciju grada. Prohodnost grada je osnova njegovoga funkcioniranja. Realno planiranje i izgradnja grada koji je prohodan i za čovjeka i za motorni svijet preduvjet je za uspješnu politiku

¹⁴⁴ Isto, 85.

¹⁴⁵ Blake, Peter, „Fantazija „Idealnog grada““, *Arhitektura*, 164+5, 1978., 120-123.

¹⁴⁶ Isto.

¹⁴⁷ Domljan, Žarko, „Korakom do Grada“, *Arhitektura*, 204-207, 1988., 64.

prostora. Prostor treba oplemeniti ljudima i svaki mali zahvat izveden je kao velik u pokušaju činjenja grada humanijim.¹⁴⁸

Generalni urbanistički plan grada Zagreba donesen je 1971. godine, sedam godina kasnije počinje njegova revizija (1978). Jedan od problema o kojemu se je vodila rasprava bila je veličina grada i broj stanovnika, tj. odnos grada i broj stanovnika, njegova funkcija, decentralizacija i centralizacija. Dimenzioniranje grada, prema Društvu arhitekata, imalo je pozitivnu premisu urbanističkoga programa, ali je li ono želja planera ili se Zagreb naglo povećavao sa sve većim brojem stanovnika? Tendencija rasta i porast broja stanovnika se prati i analizira kroz prošlost, međutim nije se moglo sa sigurnošću govoriti u kojoj mjeri će on porasti, no činjenica je da iz godine u godinu, Zagreb je bio sve veći. Problem se stvarao i kada je promet u pitanju, rastao je broj automobila i potrebno je bilo stvoriti ceste za njihovo nesmetano kretanje. Oblik stambene izgradnje koji se zastupao je i planiran, i to kao masovna stambena izgradnja (Novi Zagreb), dok je stav prema privatnoj izgradnji bio restriktivan¹⁴⁹.

Nakon donošenja GUP-a stambeno pitanje se rješava individualnom gradnjom koja je često u obliku divlje nekontrolirane, ilegalne gradnje. Divlja gradnja povećava broj socijalne raznolikosti i segregacije stanovništva kojoj urbanisti s programima humanoga grada pokušavaju stati u kraj. Glavni problem koji se krajem sedamdesetih javio u Zagrebu jest velika razlika kvalitete života u različitim dijelovima grada.¹⁵⁰

Sarajevo

Potreba za proširivanjem i izgradnjom novih stambenih jedinica u Sarajevu dovela je sredinom prošloga stoljeća do rješenja Novo Sarajevo koje se trebalo graditi u smjeru zapada uz rijeku Miljacku. Novo Sarajevo razvija se od Marijin Dvora do Ilidže. Intenzivna izgradnja u ovom prostoru moguća je bila samo uz rušenje postojećih privremenih objekata.¹⁵¹

Nakon Drugog svjetskog rata, Sarajevo je prepoznalo potrebu za izgradnjom novog, suvremenog centra na području Marijin dvora, zapadno od povijesne jezgre. U tom kontekstu, arhitekt Juraj Neidhardt posvetio je godine temeljitoga istraživanja toga

¹⁴⁸ Isto, 65.

¹⁴⁹ Čaldarović, Ognjen, „Sociološki aspekti pristupa reviziji Generalnog Urbanističkog Plana Zagreba“, *Arhitektura*, 164+5, 1978., 58.

¹⁵⁰ Isto, 59.

¹⁵¹ Peterčić, Milivoj, „Stambena izgradnja na Grbavici u Sarajevu“, *Arhitektura*, 1-3, 1960., 19.

područja, pritom crpeći inspiraciju iz uočenih srodnosti između lokalne urbane kulture i modernističkih principa. Njegov arhitektonski prijedlog zasnivao se na kompleksnoj strukturi, obuhvaćajući guste nizove samostojećih zgrada koje su smještene u zelenilu.¹⁵² Kao jedini otvoreni prostor između Baščaršije i Novoga Sarajeva, Marijin dvor predstavljali su pravi izazov za arhitekte. Natječaj za idejno rješenje prostora raspisan je još 1955. godine, međutim i dvadeset godina kasnije ovaj je prostor ostao neizgrađen. Godine 1974. piše se studija o programu gradskoga područja Marijini dvor koji ističe razvoj centralne zone, očuvanje staroga dijela s kontinuiranim napretkom i težnjom za definiranje fizionomije novoga dijela centra, prostor učiniti atraktivnim i živim, srediti pješačke zone i omogućiti nesmetano kretanje građana.¹⁵³ Marijin dvor jedna je od najfrekventnijih i najvažnijih zona Sarajeva, zahvaljujući svomu specifičnom položaju između povijesne jezgre i novoga dijela grada.

Da bi se riješila stambena potreba, povezoao grad s obje strane rijeke gradi se naselje Grbavica. Gradnja naselja počela je odmah po završetku rata, 1948. godine prema urbanističkom planu. Tada su izgrađena 392 stana, tri stambene jedinice od planiranih devet. Prema novom planu započeta je izgradnja pet nebodera s po 16 stanova, međutim i to je bilo nedovoljno da se iskoristi prostor Grbavice. Iako se grade zgrade i ljudi bi tu trebali živjeti, opet je postojao osjećaj odsječenosti toga dijela grada od ostatka. Potrebno ga je bilo humanizirati i uklopiti u suvremeno društvo sa svim njegovim potrebama. Novi urbanistički plan doveo je do izgradnje novih stambenih objekata, na 27 ha predviđena su bila 2 693 stana, odnosno 53 objekta. Do 1960. na Grbavici su izgrađena 44 objekta.¹⁵⁴

Godine 1975. donesena je odluka o revitalizaciji Sarajevske čaršije koja predstavlja prijelomni trenutak u urbanističkome razvoju grada. Čaršija je sklop poslovnoga dijela i stambenoga (mahale), ona je veza među narodima i religijama kao odraz sociološkoga fenomena. Pored toga ona je i arhitektonski i prostorni fenomen u čijem se sklopu nalazi zgusnuto bogatstvo arhitektonskoga oblika inspirirano Orijentom.¹⁵⁵

Odluka Međunarodnoga olimpijskog odbora kojom se Zimske olimpijske igre 1984. godine održavaju u Sarajevu doprinosi ostvarivanju programa izgradnje grada.

¹⁵² Mrduljaš, Kulić, *Unfinished Modernizations*, 232

¹⁵³ Delalle, Radovan, „Sarajevo“, *Arhitektura* 166+7, 1978., 15.

¹⁵⁴ Isto, 19-26.

¹⁵⁵ Čelić, Džemal, „Fenomen sarajevske čaršije“, *Arhitektura*, 166+7, 1978., 93-96.

Realizacija programa počela je 1977. godine u mjesecu svibnju i sve je teklo po propisanim rokovima. Posebno treba istaknuti da je tijekom realizacije projekta stanovništvo bilo kontinuirano obavještavano na radiju i televiziji. Istovremeno se razvijalo više projekata, počevši od zaštite okoliša, preko sređivanja prometnih gradskih mreža do izgradnje novih gradskih naselja. Gradilišta su bila otvorena na više lokacija: Alipašin most, Novo Sarajevo II, Hrasno II, Koševsko brdo i mnogi drugim. Predviđena je izgradnja oko 8 000 stanova za 30 000 stanovnika na površini oko 65 ha, pored toga izgrađeno je oko 9000 kvadrata trgovačko-poslovno-ugostiteljskih prostora i jedna osnovna škola.¹⁵⁶

Podgorica (Titograd)

Crnogorski arhitekti svoje su znanje i vještine stjecali po jugoslavenskim arhitektonskim školama s jakim utjecajem europskih i američkih škola. Imali su se prilike susresti s različitim pristupima i rješavanjima arhitektonskih problema, te biti otvoreni i slobodni prema stvaraocima iz drugih kulturnih sredina. Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata je, kao i u ostalim državama i gradovima, vrijeme obnove kojega karakterizira funkcionalizam, tj. težnja za više funkcionalnim nego umjetničkim izrazom. To se posebno ističe u stambenoj izgradnji koja je prije svega funkcionalna i korisna. Dvije su struje prepoznatljive u pristupima arhitekturi, jedna se bazira na tradiciji internacionalnoga stila, a druga afirmira pejzažne vrijednosti i tradiciju, transformirajući se kroz suvremeni umjetnički izraz.¹⁵⁷ Modernoj se arhitekturi Crna Gora približava izgradnjom hotela *Crna Gora* u Podgorici čiji je arhitekt Vujadin Popović, te izgradnjom *Pošte 1* i stambeno-poslovne zgrade *Kultura*.¹⁵⁸

Za postojanja SFRJ glavni grad Crne Gore bio je Titograd, nazvan u čast Josipa Broza Tita. U svakoj jugoslavenskoj republici i pokrajini bio je grad čiji je naziv sadržavao ime predsjednika države, tako je Srbija imala Titovo Užice, Slovenija Titovo Velenje, Hrvatska Titovu Korenicu, Kosovo Titovu Mitrovicu, Bosna i Hercegovina Titov

¹⁵⁶ Delalle, Radovan, „Sarajevo“, *Arhitektura*, 164+5, 1978., 22.

¹⁵⁷ Radević, Svetlana Kane, „Tendencije i pojave u arhitekturi Crne Gore“, *Arhitektura*, 178+9, 1981., 20.

¹⁵⁸ Đuračić, Gordana, „Pogled na crnogorsku arhitekturu 20. i 21. stoljeća (prvi dio)“, Antena M, <https://www.antenam.net/istorija/111535-pogled-na-crnogorsku-arhitekturu-20-i-21-stoljeca-prvi-dio> 6.7.2023.

Drvar, Makedonija Titov Veles, Vojvodina Titov Vrbas i Crna Gora Titograd. Podgorica je nosila taj naziv od 1946. godine do 1992. nakon čega joj je vraćeno prethodno ime.

Izgradnja Podgorice preko Morače omogućila je donekle slobodu arhitektima za stvaranje objekata koji pored funkcionalnosti imaju i umjetničku slobodu. Na Bulevaru Petra Cetinjskog (nekadašnji Bulevar Lenjina) J. Milošević gradi objekt koji iskače iz krutih formi masovne gradnje svojom snažnom plastikom. Stambeno-poslovni objekt koji svojim izgledom odskače od tadašnje arhitekture uvjetovan je njezinom funkcionalnošću i formalnošću.¹⁵⁹ Inspiraciju za ovo djelo nalazimo u Le Corbusierovom marsejskom bloku u kojemu su mnogi jugoslavenski arhitekti pronalazili motivaciju.

Najznačajnije je osmo desetljeće za crnogorsku arhitekturu, u tim godinama u Podgorici se realizira zgrada *Labud* arhitekta Vukote Tupe Vukotića čiji je prostor fluidan. Prelamanje krova i kaskadiranje terase učinili su ovaj objekt dijelom okoline. Pojava ove zgrade s plastičnim formama i oštrim linijama početak je crnogorske arhitektonske škole.¹⁶⁰ Prelamanje krovova već je istaknuta arhitektonska karakteristika, a sam krov je dominantan elemenat folklorne arhitekture Crne Gore.¹⁶¹

Brutalizam nije izostao u crnogorskoj arhitekturi, pravo utjelovljenje ovoga stila jest zgrada sveučilišta, Univerzitet Crna Gora, nekadašnji Univerzitet „Veljko Vlahović” koji svojim volumenom odaje drugačiju ritmičnost prostora s betonom kao jednim od najupotrebljivijih materijala. Igra betonskih stupova postavljenih horizontalno i vertikalno stvara određenu dinamičnost. Oblikovanje pročelja te sam koncept dinamike proistječe iz poznavanja rada japanskih arhitekata koji drže složenu kompoziciju. Samo arhitektonsko rješenje ove zgrade bilo je avangardno, a objekt je značajan jer predstavlja središte prvoga crnogorskog sveučilišta. Godine 1977. ova zgrada osvaja nagradu Republike, dok je savezna nagrada pripala Kongresnom centru „Sava“ u Beogradu.¹⁶²

Prema detaljnom urbanističkom planu u Podgorici se gradi novo naselje *Blok 5* čiji su arhitekti Mileta Bojović i Vukota Tupe Vukotić. Novo naselje sastoji se od 13 zgrada koje su postavljene dinamično kao da se kreću, s ciljem da se istakne aktivni način javnoga života društva. Pored stambenih zgrada naselje čine i škola, vrtić, dom

¹⁵⁹ Radević, „Tendencije i pojave u arhitekturi Crne Gore“, 20.

¹⁶⁰ Isto, 21.

¹⁶¹ Isto.

¹⁶² Alihodžić, Rifat, *Arhitektura u Crnoj Gori 1965-1990. (kroz prizmu „Borbine“ nagrade)*, Pro File, Podgorica, 2015., 89.

zdravlja, te igrališta i pješačke zone koje okupljaju društvo. Arhitekta Mileta Bojović ističe da je humanost bila u središtu svega, da se sve vrti oko čovjeka. Sve ideje za realizaciju i izgradnju *Bloka 5* bile su ukorijenjene u društvenom sustavu vrijednosti. Cilj je bio stvoriti idealnu četvrt ispitivanjem odnosa između grada i čovjeka.¹⁶³

Novi Sad

Oplemenjivanje grada i unaprjeđivanje kvalitete života u njemu povezano je s uređenim javnim prostorom. Uređivanje javnih površina oplemenjuje izgled zgrada i ukupan sadržaj toga grada. Iako uređenje Novoga Sada kreće još u 19. stoljeću i od tada se vodi briga o izgledu javnih površina i zgrada, njegovo unapređenje se zbilo 1981. godine kada je Novi Sad bio domaćin Svjetskog prvenstva u stolnom tenisu, Sterijinih igara i niza drugih manifestacija. Uređena su pročelja zgrada, zamijenjene svjetleće reklame firmi, uređene zelene površine i uvedene su trajne mjere uređivanja, čuvanja i uklanjanja otpada. Revitalizacija centra grada donijela je Novom Sadu *Zlatnu plaketu* Jugoslavenskoga saveza za zaštitu i unaprjeđenje čovjekove sredine.¹⁶⁴ Dinamičan razvoj grada uslijedio je nakon Drugog svjetskog rata zbog porasta stanovništva, od rata do osamdesetih broj stanovnika se s 40 000 povećao na 220 000.

Godine 1978. raspisan je natječaj za nova stambena rješenja zone Mišeluk u Novom Sadu. Traženo je da se izgradi stambena zona koja odgovara socijalističkom samoupravnom društvu. Potrebno je humanizirati prostor, prilagoditi ga svim društvenim potrebama, riješiti probleme prirodne i urbane sredine te grad napraviti kohezivnim.¹⁶⁵

Mišeluk je područje na desnoj obali Dunava koje će omogućiti širenje i dalje razvijanje Novoga Sada. Njegov položaj je veoma značajan za razvoj grada i njegovo težište je u humanizaciji življenja. Mišeluk je dio grada s odgovarajućim udjelom regionalnoga i gradskoga značaja, njegovom se izgradnjom ostvaruje funkcionalna i socijalna integracija. Ovo područje treba odgovarati stanovnicima grada s aktivnostima koje nudi, a koje odgovaraju obrazovnoj i kvalifikacijskoj strukturi stanovnika. Svaka

¹⁶³ Dragović, Sonja, „Be Realistic–Demand the Impossible! Podgorica’s Blok 5“, *Lefteast*, <https://lefteast.org/bojovic-blok5/> pristup: 7.6.2023.

¹⁶⁴ Jovanović, Slobodan, „Uređivanje javnih prostora novog sada u funkciji oplemenjivanja grada i unapređivanja kvaliteta života u njemu“, *Arhitektura*, 180+1, 1982., 28-31.

¹⁶⁵ Jovanović, Slobodan, „Novi Sad“, *Arhitektura*, 172+3, 1980., 36.

aktivnost koja poboljšava život ljudi treba biti sadržana u naselju kako bi omogućila bolji razvitak kako stanovnika tako i grada.¹⁶⁶

Naselje planirano za 50 do 200 tisuća ljudi koje je trebalo biti okrenuto čovjeku, „humanistička i personalistička orijentacija gradogradnje”. Ovdje se prvi put javlja pojam „grad po mjeri čovjeka” koji predstavlja svojevrsni izazov za urbanističko arhitektonske projekte. Potrebno je bilo spojiti gradogradnju s antropologijom, napraviti vezu između prirode, betona i čovjeka, spojiti sociologiju i urbanizma.¹⁶⁷ Uređivanje grada se nastavlja i narednih godina što dovodi do bliske prošlosti i 2022. godine kada je proglašen „Europskom prijestolnicom kulture”.

Split

Osme Mediteranske igre u Splitu 1979. predstavljale su prekretnicu u njegovu razvitku, iz prošlosti i vezivanja grada za Dioklecijanovu palaču, grad preskače sadašnjost i ide ravno u svoju novu budućnost s idejnim rješenjem, planom i izgradnjom novoga arhitektonskog simbola – Gradskog stadiona na Poljudu i sportske dvorane na Gričama. Arhitekt Boris Magaš je beton i težinu građevine uspio prilagoditi prirodnoj okolini. Stadion je i elegantan i čvrst s poletnim linijama otvoren prema nebu, doveden je u skladan odnos brda i zaljeva koji se nalaze u pozadini ove monumentalne građevine. Stadion *Splitska školjka* u sebi nosi atmosferu spektakla, ali u isto vrijeme on nije puki pasivan okvir masovnoga čina već je srastao s posjetiocima.

Pored stadiona gradi se kompleks bazena, tri zatvorena i jedan otvoreni. Projekat bazena potpisuje arhitekt Ivo Antić iz Beograda. Sam procvat i razvoj novoga Splita vezan je za godine od 1977. do 1979. kada se održavaju Mediteranske igre. Gradi se i trgovačko ugostiteljski prostor na 30 000 četvornih metara, šoping centar, garaže, igrališta i zelene površine. Sve će to čovjeku učiniti život ugodnijim i funkcionalnijim. Sređuju se i pješačke zone, prometnice, željeznica i povezivanje svih dijelova grada, sve s ciljem da bi se ostvario kvalitetniji i urbaniji život.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Milosavljević, Milena, „Put do programa Mišeluk“, *Arhitektura*, 182+183, 1982., 34-35.

¹⁶⁷ Supek, *Grad po mjeri čovjeka*, 7.

¹⁶⁸ Bjelajac, Slobodan, „Split“, *Arhitektura*, 166+7, 1978., 10-11.

„Arhitektura nije sebi dovoljna, ona mora govoriti jezikom mašte i poezije, a ne jezikom betona, jer će samo na taj način doseći ljepotu i humanitet koji joj osigurava dugovječnost.“¹⁶⁹

Split 1 je stari grad, Split 2 je građen po principu idealnog grada Le Corbusiera. Zbog mrtvila idealnoga grada nastaje novi Split 3 koji odbacuje moderne dogme i pun je pješačkih ulica koje daju život ovome gradu.

Naselje ne čini samo njegova fizička struktura, već je njegov sastavni dio društvena struktura i sam život koji se odvija i čini naselje živim. U Splitu kao i u svim drugim gradovima postoji socijalna diferencijacija prostora koja je uvjetovana društvenim klasama. Međutim te društvene razlike nisu toliko dominantne u društvenim odnosima pa se ipak grade mješovita stambena naselja. Iako zamišljen kao društveni stambeni prostor, Split 3 zbog svoje lokacije i kvalitete te načina života privlači više društvene slojeve. Sustav dodjele stanova bio je takav da obrazovaniji dio društva lakše dobiva stan. Iz toga se razloga Split 3 kolokvijalno naziva „naseljem obrazovanih“, „naseljem mladih“, „naseljem doseljenika“ ili „naseljem dobrih susjedskih odnosa“.¹⁷⁰

Stambena arhitektura jedan je od najvažnijih ciljeva modernizacije, grade se velika naselja te se tako u Splitu događa urbana ekspanzija. Grad se širi veoma brzo, od rata do 1980. godine broj stanovnika se uvećao pet puta, s oko 40 000 na 200 000. Dinko Kovačić to naziva demografskim praskom gdje novi stanovnici nepripremljeni dolaze u grad i osvajaju ga.¹⁷¹

Vladimir Braco Mušić, Marijan Bežan i Nives Štrac arhitekti su koji rade urbanistički plan naselja Split 3 u kojemu je planirano 14 000 stanova. Naselje je planirano kao mediteranski grad s nizom elemenata po mjeri čovjeka. Arhitekt Dinko Kovačić gradi niz stambenih megastruktura koje se pružaju paralelno uz obalu, a između njih je zelenilo. U sklopu naselja je i pješačka ulica koja odiše Mediteranom i pruža osjećaj prisutnosti čovjeka u gradu. Parola za izgradnju naselja Split 3 jest „u urbanizmu kvantitete gradimo kvalitetu, europski duh u socijalističkom urbanizmu“. Sociologinja Dijana Mandić, Split 3 definira kao arhitekturu koja diše. Prva izgrađena

¹⁶⁹ Domljan, Žarko, „Novi arhitektonski simboli Splita“, *Arhitektura*, 172+3, 1980., 85.

¹⁷⁰ Bjelajac, Slobodan, „Vrednovanje pojedinih aspekata stanovanja s Split-3“, *Arhitektura*, 164+5, 1978., 105-110.

¹⁷¹ Kovačić, Dinko, „Split 3: Što mu je prethodilo, što je bio, što je danas?“, *Art bulletin*, 66, 2016., 65-103., 66.

zgrada je *Krstarica* iz 1973. godine. Projekt se zaustavlja 1980. godine i predstavlja nikad dovršen modernistički uzlet.¹⁷²

Uređenost i urbanost koja je stvarana u Splitu 3 narušava nekontrolirana gradnja i kaos koji pritom nastaje. Konceptija toga naselja, od arhitekture do urbanizacije, društvena je i kulturna vrijednost koja predstavlja sliku jednoga društva. To društvo nije idealizirano, jer i pored želje za skladom i modernošću koja je u svojem vrhuncu, ljudi grade i privatne objekte koji degradiraju urbanističku zamisao. Ono što je zanimljivo je da i pored velikog broja zgrada, stanovnici imaju svoju privatnost, na prozorima i terasama nalaze se grilje koje omogućavaju ljudima intimnost.¹⁷³

„Zajedništvo prostora i ljudi jedini je program za svaki urbanizam i za svaku arhitekturu, a spoznaja da ljudi, družeći se s prostorom, postaju bolji bila je bit svih naših zajedničkih nastojanja. Zadaća svakog sudionika izgradnje bila je podržavati to prijateljstvo. Jedino tako moglo se odgovoriti zahtjevima vremena, baš kako je to vrijeme, određeno ljudima, i očekivalo od nas.“¹⁷⁴

Split 3 predstavlja posljednji poduhvat masovne stambene izgradnje velikih razmjera. Humani odnos politike i čovjeka, ogleda se u promišljanju i formiranju grada, gdje se pored društvenih dodira, zelenila i pješačkih zona, gradi prostor privatnosti. Sloboda koja je pružena arhitektima ogleda se u nestandardizaciji stanova u kojoj se prati osnovna urbanistička zamisao.

¹⁷² *Betonski spavači*, r. Saša Ban, Hulahop d.o.o. Zagreb: 2019. (epizoda Split između plana i kaosa).

¹⁷³ Isto.

¹⁷⁴ Kovačić, „Split 3: Što mu je prethodilo, što je bio, što je danas?“, 80.

SIVILO S MALO BOJE

Reprezentativna zdanja moderne arhitekture

Modernizacija u socijalističkome kontekstu označava napredak koji se širi u krugovima i zadire u najšire slojeve društva. Arhitektura socijalističkoga modernizma obuhvaća i arhitekturu, urbanizam, svakodnevnicu, kulturu i ekonomiju. Jednostavno rečeno arhitektura obuhvaća čovjeka i sva polja njegova djelovanja. Modernizam je okrenut prema budućnosti i sadašnjosti, kako Dean Duda piše „transformiramo sadašnjost jer smo usmjereni prema budućnosti u kojoj bi napokon stvari trebale izgledati bolje za sve.“¹⁷⁵ Arhitektura socijalističke Jugoslavije varijanta je zapadnjačke države mira i reda. Postoje dvije strane moderne arhitekture, prva su mjesta za stanovanje koja su i dalje u funkciji, stambena arhitektura je ono što se održava jer ima svoju svakodnevnu funkciju koja je prvenstveno egzistencijalna. Dok s druge strane postoje djela velikih ambicija koja su napuštena i zaboravljena, na koje je utjecalo vrijeme, takozvane betonske spavače.

„Betonski spavači svjedoče o vremenu u kojem arhitektura znači i čovjek, čovjek nužno i zajednicu, a zajednica pak ima relevantno jasnu projekciju kako ide i kamo bi željela stići. Uz to zajednica raspolaže i industrijskom infrastrukturom koja joj je potrebna za arhitekturu.“¹⁷⁶

Usprkos socijalnoj koristi i umjetničkoj vrijednosti koju sa sobom donosi, modernistička arhitektura najzad odlazi u zaborav. Od funkcionalnosti, preko ruševina, pa do nestajanja objekata, sve je to arhitektura socijalističke Jugoslavije koja je građena za čovjeka i njegovo dobro.

¹⁷⁵ Duda, Dean, „Između zajednice i arhitekture“, *Oris*, 98, 2016., 157.

¹⁷⁶ Isto, 162.

Zagrebački velesajam

Sajmovi su mjesta inovacija i razlika, mjesta društvenosti, spoznaje vlastitih kvaliteta i mogućnosti.¹⁷⁷ Izgradnja Zagrebačkoga velesajma bila je bitna ponajprije zbog gospodarske veze Jugoslavije sa zemljama istočnog bloka iza željezne zavjese i sa zemljama srednje i zapadne Europe. Velesajam je bio poveznica između zemalja koje politički nisu bile u najboljim odnosima, a upravo je zato projekt izgradnje bio sveobuhvatan.¹⁷⁸ Zagrebački velesajam s bogatom poviješću zauzima značajno mjesto u gospodarskome životu Zagreba, pružajući prostor za susret sa suvremenim tehnološkim inovacijama i novitetima.¹⁷⁹ Božidar Rašica bio je zadužen za projektiranje pojedinačnih paviljona velesajma (paviljon Austrije iz 1958., paviljon Autosalon 1961., paviljon Ujedinjene Arapske Republike, SSSR-a, Italije i Brazila iz 1965., paviljon drvne industrije iz 1970., kemijski paviljon 1971., te i za paviljon Exportdrva iz 1972. godine). Paviljon Demokratske Republike Njemačke iz 1964. ozbiljna je, zatvorena staklena neprozirna zgrada s čvrstom konstrukcijom od armiranoga betona.¹⁸⁰ Osim paviljona 1964. Rašica radi i eksperimentalni objekt „ljuska“ koji predstavlja nadstrešnicu u obliku hiperboloida.¹⁸¹

Slika 1. Maketa Zagrebačkog Velesajma

Izvor: Zagrebački Velesajam, <https://www.zv.hr/>, (prisup 3.7.2023.)

¹⁷⁷ *Betonski spavači*, r. Saša Ban, Hulahop d.o.o. Zagreb: 2019. (epizoda Zagrebački velesajam, nesuđeno središte grada).

¹⁷⁸ Marsić, Vera, Petar Selem i Zvonko Marković, *Rašica Božidar - arhitektura scenografija slikarstvo pedagoški i znanstveni rad monografija*, Školska knjiga, Zagreb, 2009., 42-44

¹⁷⁹ Mrduljaš, Maroje, Kulić, Vladimir. *Unfinished Modernizations: Between Utopia and Pragmatism*. 134.

¹⁸⁰ Marsić, Vera, Petar Selem i Zvonko Marković, *Rašica Božidar - arhitektura scenografija slikarstvo pedagoški i znanstveni rad monografija*, 109.

¹⁸¹ Isto, 117.

Zagrebački velesajam je po planu trebao predstavljati skladni moderni grad između čijih se paviljona prostiru parkovi, ceste te prava infrastruktura. Otvoren je 1956. godine i predstavljao je simbol novog kozmopolitskoga Zagreba, Zagreba budućnosti. Sastoji se od 40 paviljona, ima vlastito vodocrpilište, a projekt je omogućio arhitektima da se kreativno izraze. Uza gore već spomenutoga Božidara Rašice, arhitekti koji projektiraju Velesajam jesu i Ivan Vitić, Kruno Tonković, Milan Begović i dr. Velesajam je u zamisli bilo mjesto visokoga životnog intenziteta i korištenja, a danas je mjesto koje propada. Najvrijedniji su paviljoni oni koji su danas zapušteni, a jedan je dio njih i dalje u funkciji za potrebe ljudi. Za arhitekturu vječnost ne postoji. Ako se ne održava, građevina propada, pa su tako i betonskim građevinama zub vremena i nemarnost čovjeka oduzeli onaj njihov sjaj i početnu ljepotu.

Danas nažalost, remek djela modernizma izgrađena od betona, stakla i čelika, „betonski spavači“ propadaju. Mjesto prosperiteta i simbol jedne države, danas je grad duhova, mjesto gdje se gomila smeće i gdje se ljudi ne zadržavaju.¹⁸² Zagrebački velesajam bio je mjesto intenzivne trgovine i natjecanja između istočnoga i zapadnoga bloka, ali i važan prostor za prezentaciju i izložbu. Tijekom „zlatnoga doba“ 1960-ih posebno je naglašavana promocija i podrška nesvrstanim zemljama, što je bilo u skladu s vanjskom politikom Jugoslavije i njezinim ciljevima međunarodne suradnje.¹⁸³

Građeni su višenamjenski, fleksibilni paviljoni suvremenoga prostora u kojemu bi se prikazivala sajamska izlaganja kako jugoslavenska, tako i međunarodna. Prvi je izgrađen *Paviljon 6* koji je predstavljao industriju cjelokupne Jugoslavije, od Makedonije do Slovenije. *Paviljon tvornice Đuro Đaković* djelo je arhitekta Milana Begovića i danas predstavlja kulturno dobro, a ujedno je i najmanja zgrada u sklopu sajmišta. Danas kazalište Velesajam, a u drugoj polovini prošloga stoljeća *Paviljon 40*, „paviljon Savezne Republike Njemačke“, djelo je Ivana Vitića i Kruna Tonkovića. Ovaj nekonvencionalni objekt zaštićen je kao ambijentalna sredina.¹⁸⁴

Od vrijednog izložbenog prostora koji je trebao predstavljati središte grada, danas su ostali urušeni i malo funkcionalni objekti. Maroje Mrduljaš za Velesajam kaže da je „na pola puta između života i smrti“, funkcionalan kao izložbeni prostor

¹⁸² Fiket, Marko, Marta Radman i Gorana Ražnatović, „Na pola puta između života i smrti“, Kulturpunkt.hr <https://kulturpunkt.hr/tema/na-pola-puta-izmedu-zivota-i-smrti/> pristup: 7.7.2023.; *Betonski spavači*, r. Saša Ban, Hulahop d.o.o. Zagreb: 2019. (epizoda Zagrebački velesajam, nesuđeno središte grada).

¹⁸³ Mrduljaš, Kulić, *Unfinished Modernizations*, 135.

¹⁸⁴ *Betonski spavači*, r. Saša Ban, Hulahop d.o.o. Zagreb: 2019. (epizoda Zagrebački velesajam, nesuđeno središte grada).

devastacije i propadanja.¹⁸⁵ Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, područje Zagrebačkoga velesajma doživjelo je značajne urbanističke promjene. S rastom gospodarstva i povećanjem važnosti Zagrebačkog velesajma kao središta gospodarskog i kulturnog događanja, postajalo je nužno proširiti i nadograditi postojeće infrastrukture. Novi paviljoni i dodatni objekti izgrađeni su s ciljem olakšavanja poslovanja i pružanja boljih uvjeta za izlaganje i prezentaciju. Međutim, s naglaskom na praktičnost i potrebe trgovine, ovaj period nije bio obilježen inovacijama u arhitekturi već je bio usmjeren na prilagodbu i poboljšanje postojećih struktura. Unatoč planovima za izgradnju istočnoga ulaza i Sajmišta, ti projekti nikada nisu bili realizirani, a od njih se odustalo osamdesetih godina prošloga stoljeća. Različiti čimbenici, uključujući i one ekonomske i političke, utjecali su na odluku da se ti ambiciozni planovi ipak ne ostvare.¹⁸⁶

Hotel Pljevlja

Arhitektonski izraz Baja Mirkovića posebno se ističe u njegovom najspecifičnijem djelu *Hotel Pljevlja* u Pljevljima za koji arhitekt dobiva Trinaestojulsku nagradu koja je 1970-te iznosila 10 000 dinara. Sredinom 1968. godine ruše se stambene zgrade s niskim i dotrajalim izgledom u samome centru grada i započinje izgradnja hotela. Građevinske radove izvršava tvrtka *Prvoborac* iz Herceg Novog, a projekt financira *Investiciona banka* iz tadašnjega Titograda, današnje Podgorice. Hotel je trebao biti gotov u studenom nadolazeće godine, ali vremenski uvjeti to nisu dopustili pa je hotel otvoren tek 19. studenoga 1970. godine. Od tada pa sve do danas taj hotel nije samo jedan u mnoštvu hotela, osim što predstavlja stil jednog arhitekta, on je ujedno i vrlo prepoznatljiva građevina jednoga malog grada.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Fiket, Marta, Marta Radnan i Gorana Ražnatović, Na pola puta između života i smrti. <https://kulturopunkt.hr/tema/na-pola-puta-između-zivota-i-smrti/> pristup: 7.7.2023.

¹⁸⁶ Mrduljaš, Kulić, *Unfinished Modernizations*, 142.

¹⁸⁷ Bamur, Vehbija, „Kakav će biti novi hotel“, *Pljevaljske novine*, 151, 1967., 5; Čolović, G., „Produžena izgradnja hotela“, *Pljevaljske novine*, 225, 1970., 4; Čolović, T., „Dodijeljene trinaestojulske nagrade“, *Pljevaljske novine*, 234, 1970., 1; Čolović, G., „Spor oko novog hotela“, *Pljevaljske novine*, 243, 1970., 5; Bojović, Vojislav Vojkan, „Tragovi graditeljstva“, *Breznički zapisi*, 16, ur. Joknić Milorad, NIP „Pljevaljske novine“ d.o.o. Pljevlja, 2005., 71-95.

Slika 2. Hotel Pljevlja 2004.

Izvor: Autor fotografije Vasa Knežević

Hotel Pljevlja građevina je koja je prvobitno po planu Baja Mirkovića imala 3 816 m², pet katova, prizemlje i suteren. Hotel je u prizemlju imao frizerski salon i još jednu trgovinu te dvije velike dvorane (višenamjenski prostori), imao je kuhinju s ekonomskim dvorištem što ga čini prvim suvremenim objektom s modernom kuhinjom. Četrdeset godina od izgradnje hotela donesena je odluka o rekonstrukciji hotela koja je zahtijevala obnovu terase i ulaza, te dogradnju suterena i prizemlja. Tom je dogradnjom promijenjen prvobitni oblik hotela i u izvjesnoj mjeri je degradiran projekt Baja Mirkovića. Pored ove rekonstrukcije, obnova hotela je krenula i 2019. godine, čiji plan obuhvaća mijenjanje stolarije i obnavljanje fasade. Po novome planu hotel koji je pola stoljeća bio u crvenom koloritu, dobit će novu fasadu kojom će prevladavati bijeli i smeđi tonovi.

Vitićev neboder

Arhitektura dvadesetoga stoljeća izrazila je bolje nego i jedna druga umjetnost, tehnički napredak te ujedinjavanje duha i vremena stvaranja univerzalnih umjetničkih izraza i djela. Oslanjajući se na znanja stečena na visokoobrazovnoj ustanovi, ugledajući se na poznate arhitekta svijeta, Vitić svoju viziju modernoga graditeljstva definira svojim karakterističnim rukopisom koji predstavlja mediteranski duh prožet bojama. Šareni neboder građen je od 1958. do 1962. godine i smatra se reprezentativnim primjerom poslijeratne moderne arhitekture u Zagrebu i Hrvatskoj.

Slika 3. Vitićev neboder

Izvor: LiceGrada10, <https://licegrada.hr/arhitekt-kultnog-nebodera-u-laginjinoj-ivan-vitic-1/> (pristup 24.9.2023.)

Ideju poslijeratne moderne arhitekture međunarodnoga stila najbolje je utjelovila zgrada zajedničkoga stanovanja u Marseilleu, remek-djelo arhitekta Le Corbusiera. U Hrvatskoj, jedan od arhitekata koji je u to doba stvarao kontekst za susret domaćega graditeljstva i urbanizma sa svjetskim temeljima, bio je Ivan Vitić.¹⁸⁸ Zagrebački *Šareni neboder*, Vitićev vrlo poznati stambeni blok, u stručnoj se literaturi često uspoređivao s Le Corbusierovom zgradom u Marseilleu. Modernizam toga doba karakterizira novi pogled na građenje koji odbacuje monumentalne oblike i dekorativne elemente (sve što je suvišno za strukturu neke građevine) i traga za novim i jednostavnijim rješenjima. Sintagma „manje je više“ jednoga od četvorice najutjecajnijih arhitekata prošloga stoljeća, Miesa van der Rohea, odlično opisuje arhitekturu industrijskoga društva. U kontekstu toga Tomislav Premerl kaže:

“Građenje nije samo gomilanje materijala i novih oblika, ono je profinjeni posao misli i senzibiliteta, ljubavi i osjećaja, te marljivog istraživanja svega što je prethodilo.”¹⁸⁹

¹⁸⁸ Živi arhiv: Priča Šarenog nebodera, r. Miran Krčadinac, 2020.
<https://www.youtube.com/watch?v=YN-BtjPbrfU&t=630s>

¹⁸⁹ Premerl, Tomislav, „Tragovi moderne u poslijeratnoj arhitekturi Hrvatske“, *Arhitektura*, ur. Marin Hrižić, Udruženje hrvatskih arhitekata, Zagreb, 2012.

Za razliku od većine građevina zagrebačkoga poslijeratnog perioda koje su se isticale monumentalnošću i širinom, naglasak ove stambene građevine jest na visini i uspravnosti. To se može objasniti činjenicom da je zgrada izgrađena na uglu Laginjine i Vojnovičeve ulice u starijem dijelu grada, čiji je prostor jasno definiran. Zgrada je bila namijenjena radnicima Narodne banke i sa zajedničkim terasama s unutrašnje strane predstavlja neposredni prelazak iz privatnoga u javno.

Vitić je upijao sav intenzitet Mediterana, njegove boje i mirise, dinamike i promjene, onoga što će određivati i obilježavati njegov život i stvaralaštvo. Nijansirani prozori, zatvoreni su ili poluotvoreni pomičnim drvenim griljama, koje je arhitekt simbolično prenio u kontinent. Vitićeve grilje mogu se horizontalno klizati po volji stanara i tako prekrivati staklene prozore postavljene na jugu. Zahvaljujući velikim francuskim prozorima stanovi imaju puno dnevnoga svijetla. Drvenim griljama i koloritnim pročeljem doprinosi estetskom dojmu koji se mijenja ovisno o položaju škura.

“Forma koju čine jedra upisala se u njegove buduće inspiracije: brod kao simbol vječne mladosti. Ako maštoviti i pažljivi promatrač stane na sami ugao Laginjine i Vojnovičeve ulice, točno nasuprot šarenom neboderu, ugledat će parobrod Vitićevog djetinjstva. Četverokatnica postaje krma, trokatnica pramac, a šareni neboder s tornjem – putnički dio parobroda.”¹⁹⁰

Tako Vitićev neboder nije samo neboder, već sklop triju zgrada. Trokatnica u Laginjinoj ulici preuzima visinu vijenca susjedne zgrade, a isto tako i četverokatna zgrada u Vojnovičevoj, koja je vezana na ulaz u neboder. Sam neboder, čini taj „nekontekstualni“ izuzetak, stvarajući novi urbani kontekst s malim gradskim parkom. Dakle, zgrada je spoj modernoga i mediteranskoga. Vitić je u kontinent prenio mediteranski modernizam koji podrazumijeva usko određenje arhitekture koja nastaje u mediteranskome primorju koji potvrđuje univerzalne arhitektonske principe modernoga pokreta poput funkcionalnosti, objektivizma, učinkovitosti i ekonomičnosti gradnje,¹⁹¹ te apstraktne estetike zajedno s estetskim, funkcionalnim i urbanim aspektima. Arhitektonski projekti zgrade uklapaju se u okvire moderne arhitekture, tj oni su moderni zahvaljujući njihovoj prostornoj organizaciji, građevinskoj tehnici, urbanizaciji i novoj estetici.

¹⁹⁰ Bakal, Boris, *Legenda o brodu*, *Oris*, 91, 2015. http://www.oris.hr/files/pdf/zastita/197/91_legenda.pdf

¹⁹¹ Blagojević, Ljiljana, *Itinerari: Moderna i Mediteran; Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zlokovića*, Službeni glasnik, Beograd, 2015., 195.

Pored toga što se Vitićev rad uspoređuje s Le Courbusierovim, česte su i opravdane komparacije i sa slikarstvom Pieta Mondriana. Le Courbusier se u svojem bloku služi Mondrianovim slikarskim istraživanjima, koristeći primarne boje na fasadi *Marseille unite d'habitation*, baš kao i Ivan Vitić. Ono po čemu se Vitić razlikuje jest uvođenje još jedne boje, zelene, i jedne dimenzije više, dimenzije aktualnoga života koja u svojoj nepredvidivosti ostavlja promjenljiv i neuhvatljiv umjetnički trag.

Arhitektonska zdanja ne mogu odoljeti zubu vremena, tako ni Vitićev neboder koji je polako počeo propadati. Kolorističko je pročelje izbljedjelo, dok su glavni problem bile velike drvene grilje, teške preko 100 kilograma, koje su zbog težine uništavale tanke čelične profile i onemogućavale pomicanje. Grilje su tako izgubile svoju funkciju. Prema Vitićevu originalnome projektu, grilje su trebale biti od aluminijske, ali su zbog štednje ipak izrađene od drveta. S vremenom su se stanari izmijenili i međusobno slabo poznavali, a terasa je prestajala značiti mjesto zajedničkoga okupljanja. Obnova zgrade bila je na inicijativu umjetnika Borisa Bakala koji je s lokalnom zajednicom odlučio povratiti nekadašnji izgled zgrade. Bakala je pokrenuo projekt *Vitić pleše*.¹⁹² Bilo je potrebno uvrstiti zgradu u *Registar zaštićenih spomenika kulture Republike Hrvatske*, što je i učinjeno 2005. godine. Neboder je za obnovu bio izabran 2012. i same pripreme su trajale sljedeće četiri godine. Fizička obnova počela je 2016., a sama rekonstrukcija završena je 2018. godine. Tako obnovljena zgrada s uređenim dvorištem i zajedničkim prostorom predstavlja jedno od reprezentativnih primjera arhitekture jednoga vremena.

Zgrada Ivana Vitića s jedne je strane izrasla iz predratnih modernističkih temelja, a s druge je opravdana neposrednim aktualnim potrebama i prilikama građanskoga društva. Složimo li se s tim da je građenje posao koji uključuje i istraživanje i osjećanja i senzibilitet, onda možemo prepoznati stambenu zgradu u Laginjinoj koja svojim vizualnim identitetom predstavlja skup svega što jedno građenje iziskuje. Prožimajući utjecaj modernizma i uklapajući ga u svoj mediteranski trag Vitić stvara neboder koji oslikava ideje poslijeratne arhitekture svijeta. Gledajući iz današnje perspektive, sada već obnovljena zgrada u Zagrebu svojom se pojavom i jedinstvenošću savršeno uklapa u suvremeni izgled jedne europske prijestolnice.

¹⁹² Živi arhiv: Priča Šarenog nebodera, r. Miran Krčadinac, 2020.
<https://www.youtube.com/watch?v=YN-BtjPbrfU&t=630s>

Usnuli projekti Ivana Vitića

Godine 1965. izgradnja Jadranske magistrale promijenila je život na jadranskoj obali. Jadranska obala, mjesto susreta različitih kultura i utjecaja naglo se počelo graditi kada je Jugoslavija otvorila granice i nakon što je turizam počeo bujati. To sve dovodi do izgradnje hotela i motela duž obale. Hoteli Ivana Vitića predstavljaju djela moderne arhitekture koja se spaja s okolinom i stvara autentičan dio obale.

Motel *Panorama* na Preluku kraj Rijeke danas je kulturno dobro, ali i neodržavani oronuli objekt modernizma Ivana Vitića. Čelična konstrukcija željezne stolarije stoji ruševna u prostoru, iako je 1965. predstavljala motel izuzetne umjetničke vrijednosti u kojemu se ogledao utjecaj Mondrian na Vitića. Bez obzira na to što nema slikarsku kolekciju, Ivan Vitić prostoru je dao neoplastičan rukopis, geometrijski pravilan, s crnim okvirima na staklenim površinama i koloritu Mondrianovih slika. Vitić je pored čeličnih, staklenih i betonskih elementa na fasadi uvrstio i kamen koji se uklapa s kamenitom obalom Jadrana. Svojom jednostavnom arhitekturom stvorio je djelo koje je osebujan dio obale.¹⁹³

Još jedan objekt neslavne sudbine ovoga arhitekta jest motel u Biogradu, Motel *Gavrilović*. Prije nešto više od pola stoljeća Vitić gradi objekt maloga prozračnog motela koji odiše mediteranskim duhom sa svojom kamenom fasadom i prozračnim osvjetljenim prostorima. Utjecaj Mondrijana je ovom građevinom još jednom potvrđen. Objekt je bio u funkciji i posljednjih desetljeća, iako preoblikovan, kao mjesto odmora za vozače, a njegova dvorana služila je za proslave mještana.¹⁹⁴ Međutim za razliku od ostalih spavača Vitićeve arhitekture, ovaj motel nestaje 2019. kada je srušen.

Motel *Soline Trogir*, ruševina u koju je bolje ne zalaziti, a 1966. godine djelo nagrađeno *Borbinom* nagradom za arhitekturu. Zajedno s dvama već navedenim motelima, Motel *Soline Trogir* također je rezultat urbanizacije obale. Ono što je karakteristično je to da pored centralne jedinice, ovaj motel ima i sklop odvojenih jedinica koje su izdužene, ali izgradnjom je prostor ekonomično iskorišten. Građani u Trogiru pokrenuli su inicijativu 2013. kojom bi motel upisali u registar javnih dobara te ga tako zaštitili od rušenja.¹⁹⁵

¹⁹³ *Betonski spavači*, r. Saša Ban, Hulahop d.o.o. Zagreb: 2019. (epizoda Kratki susreti uz jadransku cestu).

¹⁹⁴ Isto.

¹⁹⁵ Kranjčević Batalić, Tonči, „Zaštitimo Vitićev motel“, Pogledaj.to, <http://pogledaj.to/arhitektura/zastitimo-viticev-motel/>, pristup: 25.6.2023.

Hotel Podgorica

Slika 4. Hotel Podgorica

Izvor: Archicectuul, <https://architectuul.com/architecture/hotel-podgorica>, (pristup: 25.6.2023.)

U novome dijelu grada, s druge strane Morače, gradi se 1967. godine nad rijekom nadvijen *Hotel Podgorica* arhitektice Svetlane Radević. U kamenim oblucima koje nosi Morača tražena je inspiracija i početak arhitekture. Tako se ovaj hotel u etažama od kamena uklapa u prirodu te istovremeno nudi bijeg i osvježenje od žarkih ljetnih dana žiteljima tadašnjega Titograda. Zgrada je veoma ekspresivna s jakim horizontalnim linijama i lomljenjem fronte dobiva se dojam skraćene perspektive u stvarnosti znatno dužega objekta. Zgradom prevladavaju sivi tonovi kamenih oblutaka i betona te se pored sveg sivila rasprostiru boje drva na stropu i na konstrukcijama otvora. Hotel predstavlja spoj tradicionalnoga i modernoga, kroz primjenu drva kao tradicionalnoga materijala te kroz nove forme modernog oblika građevine.¹⁹⁶ Karakteristično je da je Radević prilagodila gradilište okolišu, njezina građevina ne odstupa od prirode. Spoj tradicije, moderne i prirode ogleda se u fasadi koja je izrađena od šljunka iz rijeke Morače.¹⁹⁷

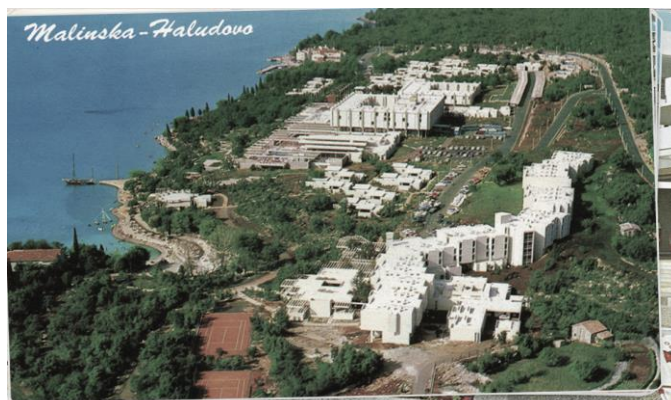
Ova građevina predstavlja jedno od najznačajnijih djela Svetlane Kane Radević, a svrstala ju je u sam vrh arhitektonske scene. *Hotel Podgorica* jedina je *Borbina* nagrada za arhitekturu koja je pripala Crnoj Gori.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Dakić, Slavko, „Hotel „Podgorica“ u Titogradu“, *Arhitektura*, 99-100, 1968., 30-36.

¹⁹⁷ Hotel Podgorica, Architectuul, <https://architectuul.com/architecture/hotel-podgorica> pristup: 25.6.2023.

¹⁹⁸ „Hotel Podgorica“, Architectuul, <https://architectuul.com/architecture/hotel-podgorica> pristup: 25.6.2023.; Alihodžić, Rifat, *Arhitektura u Crnoj Gori 1965-1990. (kroz prizmu „Borbine“ nagrade)*, Pro File, Podgorica, 2015.

Haludovo

Slika 5. Razglednica Malinska-Haludovo

Izvor: <https://www.haludovo-palace-hotel.ch/geschichte.html> (pristup: 26.6.2023.)

Arhitekt Boris Magaš izveo je 1971. projekt hotelskoga grada u blizini mjesta Malinska na otoku Krku. *Hotela Palace Haludovo* danas je napušteni, devastirani prostor koji je priroda počela polako zaposjedati, a nekada autentični luksuz jadranske obale. Boris Magaš spaja tradiciju i modernu arhitekturu na oko 100 tisuća četvornih metara, što je jednako površini čak 15 nogometnih igrališta. Glavni hotel, koji se nalazio na vrhu brda, zauzeo je poziciju sličnu onoj grada zamka, dok su redovi apartmana i hotela podsjećali na gradske zidine. Unutar kompleksa su se nalazile skupine atrijskih vila. Svi gosti su imali pristup sadržajima koje su nudili naselje i *Hotel Palace*, uključujući 17 teniskih terena, igrališta za mali nogomet, mini golf, kao i centar za vodene sportove poput skijanja na vodi, paraglidinga i ronjenja. Početno je kompleks bio projektiran za smještaj 1650 gostiju, ali su postojali planovi za proširenje kapaciteta na 5000 kreveta.¹⁹⁹

Haludovo ima mediteranski duh s fluidnim prostorom, atrijskim vilama i životom na otvorenom koji donose suživot prirode i arhitekture. U sklopu ovoga turističkog grada napravljeni su suhozidi organskih linija koji formiraju društveni prostor. Suhozidi kao dio tradicionalne arhitekture uklapaju se s apstrakcijama i modernom arhitekturom koje okružuje geometrijski precizan prikaz stabala. Kao što izreka kaže „svi putevi vode u Rim“, tako i ovdje svi putevi vode u središnji dio Haludova, *Hotel Palace*. Haludovo,

¹⁹⁹ Šentevska, Irena, Maroje Mrduljaš, "Remembering Haludovo: The Penthouse Years and What Came Later", *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2021., 507–533. 510.

jugoslavensko luksuzno turističko mjesto postaje i svjetska destinacija zahvaljujući Bobu Guccioneu koji otvara *Penthouse klub*.²⁰⁰

Kapitalizam i privatizacija dovode do degradiranja i devastiranja moderne arhitekture u kojoj Haludovo predstavlja spektakularnu ruševinu. Nažalost, kompleks *Haludovo Palace Hotela* zatvoren je i napušten krajem 1990-ih, a zgrada hotela ostala je napuštena i u lošem je stanju dugi niz godina. Postala je popularna destinacija za istraživače urbanih ruševina i ljubitelje napuštenih mjesta.

Kongresni centar „Sava“

Slika 6. Sava centar

Izvor: Gradnja, <https://www.gradnja.rs/sava-centar-zivot-jugoslovenskog-staklenog-dvorca/>, (pristup: 9.7.2023.)

Brutalizam, modernistički pristup graditeljstvu u Jugoslaviji može se sagledati u posljednjoj etapi građenja Novoga Beograda, izgradnji megalomanske zgrade kongresnog centra Sava u Beogradu, kompleks koji predstavlja zlatno doba Jugoslavije. Po zamisli Stojana Maksimovića i Aleksandra Šaletića nastaje *Sava centar* koji 1977. godine dobiva saveznu nagradu, *Borbinu*. Objekt je trebao pokazati svijetu sve povoljne značajke svoje države.²⁰¹

Sava centar kompleks je kojega čine višenamjenska dvorana koja ima 4000 mjesta i pored nje prateće prostorije kojima se ostvaruje funkcionalnost objekta te poslovna zgrada i *Hotel Interkontinental*. Dvorana je predstavljala skup suvremenih i tehničkih dostignuća. Staklena palača na Savi svoj je naziv dobila zbog smjelosti arhitekta da modernu zgradu poveže s tradicionalnim oblikom prozora koji se nalaze

²⁰⁰ *Betonski spavači*, r. Saša Ban, Hulahop d.o.o. Zagreb: 2019. (epizoda Socijalizam susreće kapitalizam)

²⁰¹ Alihodžić, *Arhitektura u Crnoj Gori 1965-1990. (kroz prizmu „Borbinu“ nagrade)*, 93.

na bočnim stranama zgrade.²⁰² Kompleks se prostire na 120 000 kvadratnih metara i centar je događanja, iako oronuo, ljudi ga vole i često posjećuju. Do 2021. godine održano je preko 20 000 manifestacija te je kroz njega prošlo preko 10 milijuna posjetitelja.²⁰³

Taj je autentični kompleks u Beogradu kulturno dobro s iznimnim vrijednostima za arhitekturu i urbanizam te predstavlja jedan od najuspješnijih zdanja moderne europske arhitekture.²⁰⁴ Izgrađen je od pravilnih betonskih oblika i predstavlja pravu zgradu koja odgovara nazivu „sivilo s malo boje” ili „betonski spavači”. Zgradu karakteriziraju tada najsuvremeniji tehnički, akustični i svjetlosni elementi koje treba sadržavati jedna dvorana. Podignut je na inicijativu Josipa Broza Tita jer država nije imala kongresni centar. Od kongresnoga centra kroz par desetljeća postaje središtem kulturnoga života. Milivoje Popović prvi direktor ovoga centra nazvao ga je „hramom socijalizma”. Arhitektura centra i danas, pedeset godina kasnije, održava prvotnu viziju budućnosti, dok neodržavanje i propadanje materijala govore o napuštanju ideje suvremene budućnosti gigantskih funkcionalnih građevina.²⁰⁵ Potvrda o njegovu značaju za arhitekturu Jugoslavije jest nominacija za *Pickerovu nagradu* 1978. godine. Prema riječima arhitekata taj je višenamjenski centar „modernistički grad u malom”.²⁰⁶

S ciljem vraćanja staroga sjaja, dobro ova građevina prodana je 2021. godine za skoro 18 milijuna eura s obavezom novih vlasnika da rekonstruiraju građevinu, ali da joj zadrže prvobitni oblik i namjenu. Za studeni 2023. godine najavljeno je otvaranje arhitektonskoga zdanja staroga pedeset godina u novom ruhu. Novi će izgled zasigurno udahnuti života ovome objektu.²⁰⁷

²⁰² Milenković, Aleksandar, „Kongresni centar „Sava“ u Beogradu”, *Arhitektura* 168+9, 1979., 83-86.

²⁰³ Marković, Marina, „Sava Centar: Život jugoslovenskog staklenog dvorca”, Gradnja, <https://www.gradnja.rs/sava-centar-zivot-jugoslovenskog-staklenog-dvorca/>, pristup: 9.7.2023.

²⁰⁴ „Sava centar je utvrđen za kulturno dobro”, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, https://beogradskonasledje.rs/aktuelnosti/sava-centar-kulturno-dobro?fbclid=IwAR3TuJZUQKXu_wqfK5962Qj9qm7ZQ40bRQ6Fg9B4Y0Jfgjlyn8Z1DNFt34s pristup: 9.7.2023.

²⁰⁵ Stevanović, Katarina, „Zašto je važno sačuvati „staklenu paltu na obali Save“”, BBC News na srpskom, <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-53696054.amp?fbclid=IwAR2qEPRIYGTJE4SggWTG0tevlpaVrZUaXPhu3D24YTqFmvzqP1QZc2Xh49E>, pristup: 9.7.2023.

²⁰⁶ Marković, Marina, „Sava Centar: Život jugoslovenskog staklenog dvorca”, Gradnja, <https://www.gradnja.rs/sava-centar-zivot-jugoslovenskog-staklenog-dvorca/>, pristup: 9.7.2023.

²⁰⁷ Nikolić, Jovana, „Veliki povratak Sava centru”, Real Estate, <https://realestate-magazine.rs/sr/nekretnine/projekti/veliki-povratak-sava-centra/84590>, pristup: 9.7.2023.

Geneks kula

Slika 7. Geneks kula

Izvor: BBC, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-59503060>, (10.7.2023.)

Geneks kula stambeno-poslovni centar u Ulici narodnih heroja na Novom Beogradu, djelo je arhitekta Mihajla Mitrovića i pripada arhitektonskoj epohi buntovničkoga brutalizma. Ova zgrada predstavlja „Zapadnu kapiju Beograda”. Projekt izgradnje, ovoga impozantnog zdanja, započeo je 1970. godine, a završen je deset godina kasnije. Arhitektonski stil kojemu tornjevi pripadaju jest obilježje umjetnoga tehnicizma, novog internacionalnoga stila, ali zbog izgradnje u armirano-betonskoj skeletnoj konstrukciji s fasadom u natur-betonu, može se svrstati i u brutalizam. Objekt se sastoji od dva betonska tornja koja su povezana u suterenu kao i pri samom vrhu dvoetažnim mostom. Objekt je podijeljen na stambeni (30 katova) i poslovni dio (26 katova), pozicioniran k autoputu. Zgrada nosi naziv po najuspješnijoj trgovačkoj kući u tadašnjoj Jugoslaviji, kompaniji *Generalexport*. Spomenuta je kompanija bila smještena u poslovnome dijelu objekta. Iako tvrtka više ne postoji, naziv je ostao.²⁰⁸ Tornjevi se mogu definirati kao simbol posljednjega pokušaja obnavljanja utopijskoga impulsa koji se ogleda u tehnokraciji ekonomske elite ka stvaranju nove revolucije, ili s druge strane kao simbol kapitalističke tranzicije.²⁰⁹

²⁰⁸ Pešterac, A. *Transformacija prostora u mesto: stalnosti i promene poetičkog dejstva mesta*. Doktorska disertacija. Fakultet tehničkih nauka – Departman za arhitekturu i urbanizam. Novi Sad 2017. 19.

²⁰⁹ Dimitrijević, Branislav, „Od utopizma revolucionarne jednakosti do anti-utopizma potrošačkog blagostanje“, *Pejzaži potrošačke kulture socijalizma u Jugoslaviji = Consumer culture landscapes in*

Ulazi u stambene i poslovne prostore naglašeni su istaknutom konstrukcijom lučnoga oblika. Fasadna su platna izdijeljena stupovima, a čitavom površinom fasadnoga fronta izgrađen je mrežasti parapet prozorskih otvora, čime je postignuto da betonska struktura objekta izgleda olakšano. Stambeni toranj ima površinu od 12 200 m², sa 184 stana. Ulazni trijem prizemlja iscrtan je muralima čime se postiže toplina unutar betonske jezgre, s idejom da se ublaži fenomen otuđenosti i predstave vrijednosti zajedništva. Unutrašnjost poslovnog dijela organizirana je po principu kancelarija otvorenoga prostora (*openspace*). Do 26. su kata raspoređene sve kancelarije, a iznad njega nalazi se dvorana za sastanke. Na 30. i 31. katu smjestili su se uredi, knjižnica, odjel društvenoga standarda i dr., dok su posljednja dva kata bila rezervirana za kuhinju, suteran je zauzela garaža. Na spoju stambenog i poslovnog tornja, iznad dvoetažne pasarele, nalazi se naknadno postavljen semafor u vidu velikoga digitalnog ekrana, na kojemu su prikazivani točno vrijeme, datum, trenutna temperatura i naziv *Geneks*. Također, na tornju je naknadno postavljen još jedan element, a to je natpis *Yugotours*, naziv nekadašnje turističke agencije i turoperatora. Oba elementa su postavljena uz nadzor autora.²¹⁰

U vrijeme kada je izgrađena, *Geneksovi tornjevi* sa svojih 114 m visine bili su najviši objekt u Beogradu. Postojala je i ideja o izgradnji vrtećega restorana na vrhu koji bi posjetiteljima pružao jedinstven pogled na panoramu grada. Međutim, taj projekt ipak ostaje nerealiziran. Nakon raspada Jugoslavije, kao i većina drugih, ovaj objekt od nekadašnjega simbola Beograda postaje simbol propadanja.²¹¹

Domovi kulture

U vremenu u kojem su vladali osjećaji usamljenosti i otuđenosti, javlja se kao nikada ranije potreba za revitalizacijom domova kulture. U tadašnjim uvjetima rada kultura postaje svakodnevna potreba, a zato se grade domovi koji su dio funkcije gradskoga centra.²¹² Domovi bi kulture čovjeku trebali vratiti, odnosno približiti, kulturu

socialist Yugoslavia, ur. Bodrožić, Nataša, Lidija Butković Mićin i Saša Šimpraga, Slobodne veze, udruga za suvremene umjetničke prakse; Eindhoven: Onomatopee, Zagreb, 2018., 152.

²¹⁰ Pešterac, A. *Transformacija prostora u mesto: stalnosti i promene poetskog dejstva mesta*. 32.

²¹¹ Isto.

²¹² Maretić, Mirko, „Domovi kulture kao dio funkcije gradskih centara“, *Arhitektura*, 158-159., 1976., 28-31.

i umjetnost. Selekcija za kulturu i umjetnost SSRNJ-e je razmatrala društvena pitanja u području kulture i umjetnosti na osnovi i u okviru samoupravljačke prakse. U prvom kvartalu 1965. u tom se tijelu govori o razvitku i perspektivi domova kulture te se donosi statistički pregled: u Jugoslaviji je u ožujku 1965. bilo 287 narodnih i 241 radničko sveučilište, u 357 općina 4712 domova, 1231 dom kulture, 171 omladinski dom, 1424 zadružnih domova, 101 dom Jugoslavenske narodne armije, 204 radnička doma, 978 vatrogasnih domova i 603 doma u mjesnim zajednicama. Od 1958. do 1964. izgrađeno je 227, a započeto i nedovršeno 475 domova kulture. U Bosni i Hercegovini su do kraja 1964. izgrađena 53 doma u 79 općina od kojih je 31 dom bio u manje razvijenim sredinama.²¹³

Spomen-dom u Kolašinu

Slika 8. Spomen-dom u Kolašinu

Izvor: Archicectuul, <https://architectuul.com/architecture/spomen-dom>, (pristup: 7.7.2023.)

Neizbrisiv trag na crnogorsku arhitekturu ostavio je slovenski arhitekt Marko Mušič, a *Sidnejska opera* Kolašina jedan je od njegovih najvećih projekata. Spomen-dom svojim prelomljenim krovom prati prirodu i planine koje Kolašin okružuju. Ova građevina predstavlja igru organskih oblika i kristalne geometrije koja prostor čini kompleksnim. Okružen prirodnim ljepotama Crne Gore, Mušič izrađuje plavi strop koji

²¹³ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1228 RK SSRNH, 4.2.4. Komisija za političko-ideološki rad 1954.-1967.; 4.2.4.14. Kulturna djelatnost, kutija 134.

predstavlja nebo, a svjetlost koja se probija predstavlja kanjon. Dom je podignut 1975. povodom 30. godišnjice zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore. Spomen-dom ima dva konstruktivna dijela: memorijalni i administrativni. Sam eksterijer i interijer ove zgrade nisu povezani. Danas je ona u djelomičnoj funkciji, jedan dio služi za administrativne poslove općine, jedan je velika višenamjenska dvorana koja je s vremenom propala, dio je muzejskog prostora, a ostatak je zatvoren. Impresivna građevina je primjer matematičkoga pristupa arhitekturi, programirana algoritmom i nizom fragmenta.²¹⁴

Uz svoju neospornu arhitektonsku vrijednost, ova je zgrada građena za čovjeka, za kulturu i za obrazovanje. U Jugoslaviji je obrazovanje bilo od primarnoga značaja, a arhitektura je bila instrument pomoću kojega su ljudi uspijevali osjetiti čari kulture. Ovaj je spomen-dom imao višenamjensku dvoranu u kojoj su održavani koncerti, predstave, skupovi i sl. Mušiču on donosi dvije nagrade, nagradu *Prešeren* fondacije u Ljubljani i saveznu nagradu *4. jul* u Beogradu.²¹⁵

Dom revolucije u Nikšiću

Slika 9. Dom revolucije u Nikšiću 1979.

Izvor: Arhitectuul, <https://architectuul.com/architecture/home-of-revolution> (pristup: 6.7.2023.)

²¹⁴ *Betonski spavači*, r. Saša Ban, Hulahop d.o.o. Zagreb: 2019. (epizoda Uređaji emancipacije)

²¹⁵ „Spomen Dom“, Architectuul, <https://architectuul.com/architecture/spomen-dom> pristup:7.7.2023.

Gigantska konstrukcija nikada dovršenoga Doma revolucije u Nikšiću predstavlja karakterističan primjer modernističke arhitekture koja je bila dominantna u Jugoslaviji tijekom 20. stoljeća. Ime mu odražava ideološke aspekte toga vremena u kojemu je obilježavanje revolucionarnih i socijalističkih vrijednosti bilo u prvome planu. Međutim, u narodu ona je znana kao "Plava grobnica", bilo je to smrtonosno gradilište koje je sa sobom odnijelo šesnaest života. Plavetnilo njezinoga stakla nikoga ne ostavlja ravnodušnim, a impozantna konstrukcija izgrađena je od betona, čelika i stakla. Povodom 30. obljetnice oslobođenja Nikšića donesena je odluka o izgradnji spomen-obilježja borcima palim za slobodu i socijalističku revoluciju.²¹⁶ Cilj je bio napraviti građevinu koja će evocirati uspomene i buditi svijest građana o borbi i revoluciji. Raspisan je natječaj za idejno rješenje ove građevine i prvonagrađeni rad bio je upravo rad slovenskoga arhitekta Marka Mušiča.²¹⁷ Izgradnja je počela 18. rujna 1978. godine. Njegov koncept Doma svodio se na sljedeće segmente: Obrazovni centar, Velika dvorana sa svečanim prostorima, Klub mladih, te dva otvorena javna prostora Guvo i Amfiteatar. Gradnja je prekinuta 1989. godine kada je gradilište zatvoreno uslijed nedostatka novca i društveno-političkih problema. Od tada ova građevina predstavlja najimpresivniju ruinu, betonski spavač divovskih dimenzija.²¹⁸

„Dom revolucije je simbolička tačka koja nas podsjeća na činjenicu da društvene prakse i zvanični ideološki mehanizmi kojima je sredinom sedamdesetih pokrenut projekat njegove izgradnje nisu imali budućnost, kao što budućnost nije imao ni društveno-politički i ekonomski sistem na kojem su se ti mehanizmi temeljili.“²¹⁹

Kao jedan od četiri ključna objekta crnogorske moderne *Dom revolucije* u Nikšiću predstavljen je na XIV. Venecijanskom bijenalu 2014. nakon čega je donesena odluka o njegovoj restauraciji i revitalizaciji.²²⁰ Danas je ova građevina, skoro pola stoljeća kasnije, donekle u uporabi. U dijelu koji je renoviran nalazi se suvremeni sportsko-rekreacijski centar. U svibnju 2020. građani na trenutak gube nadu da će građevina

²¹⁶ „Konkurs za idejno arhitektonsko rješenje adaptacije i rekonstrukcije "Doma revolucije" u Nikšiću“, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, <file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/Projektni+zadatak+-+Dom+Revolucije.pdf>, pristup: 6.7.2023.

²¹⁷ Stamatović Vučković, Slavica, *Arhitektonska komunikacija: objekti kulture u Crnoj Gori 1945- 2000*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2018., 162.

²¹⁸ *Betonski spavači*, r. Saša Ban, Hulahop d.o.o. Zagreb: 2019. (epizoda Uređaji emancipacije)

²¹⁹ Vukićević, Borislav. "Rješenje između dva radikalna pristupa", *Pogled* (Podgorica), 16, 2016., 62-72.

²²⁰ I. P., Ovo je finalno rješenje za Dom revolucije, Radio i televizija Crne Gore, <https://rtcg.me/vijesti/drustvo/169340/ovo-je-finalno-rjesenje-za-dom-revolucije.html> pristup:20.6.2023.

ikada imati novi sjaj, i to zato što su građevinski strojevi krenuli rušiti dio konstrukcije. Srušen je dio gdje su pojedine ploče napukle i predstavljale opasnost kako za radnike tako i za narod. Planirano je da po završetku radova dio gigantske građevine *Doma revolucije* bude hotel.

Društveni dom u Konjicu

Slika 10. Maketa Društvenog doma u Konjicu

Izvor: Narodni univerzitet Konjic - blago Bosne i Hercegovine, <https://www.undp.org/bs/bosnia-herzegovina/news/narodni-univerzitet-konjic-%E2%80%93-bлаго-bosne-i-hercegovine>, (pristup: 20.6.2023)

Kao što mu i samo ime kaže *Društveni dom* u Konjicu je djelo napravljeno za zajednicu, za građane, da bi im se omogućilo uživanje u kulturi. U socijalizmu je važno da svi sudjeluju u kulturnome životu, da se spoji i amaterizam i profesionalizam. Slovenski arhitekt Josip Jože Osojnik gradi kružnu zgradu koja je istovremeno moderna i lokalna. Zgrada je inspirirana internacionalnim stilom i školom *Bauhaus*, te svojim neobičnim izgledom predstavlja jednu od najzanimljivijih zgrada u Jugoslaviji. U unutrašnjosti zgrade nalazi se mural slikara Zuha Džuhmura, a izrađen je osamdesetih godina prošlog stoljeća.²²¹

Po izgradnji imao je veliku dvoranu, otvoreni prostor koji je bio namijenjen za filmove i predstave, a služila je i za dočeke političara te za vojne svečanosti. Dom ima terasu koja je otvorena prema gradu. Pored svoje kulturne uloge u sklopu doma nalazi

²²¹ Ćorović, Adi, Bosna i Hercegovina, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, <https://www.scribd.com/document/486775045/Konjic-Drustveni-dom-BOS>, pristup: 20.6.2023.

se i ugostiteljski objekt. U ovome modernističkom zdanju snimljena su dva filma *Turneja* (1961) i *Vrata ostaju otvorena* (1959).²²²

Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika je 2017. proglasilo ovaj dom nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine kao sliku visokoga modernizma. *Društveni je dom* danas u doista dobrom stanju, većina njegovih prostorija je u upotrebi, a u njima su smještene čitaonica, visoka škola, kavana, prostorije muzičke škole. Dom igra ključnu ulogu u očuvanju i promociji lokalne kulture, identiteta i tradicije, ali istovremeno služi i kao platforma za međunarodnu kulturnu suradnju i razmjenu. Ovaj objekt ima značajnu ulogu u kulturnome životu zajednice, podržavajući umjetnike i kulturne radnike, pružajući prilike za obrazovanje i zabavu građanima.

²²² *Betonski spavači*, r. Saša Ban, Hulahop d.o.o. Zagreb: 2019. (epizoda Uređaji emancipacije).

ZAKLJUČAK

“Arhitektura je imala vrlo značajnu ulogu graditeljice i razgraditeljice povijesti, bila je podložna ili nametnuta vremenu koje nije uvijek u potpunosti razumjela, niti je vrijeme nju baš uvijek i u potpunosti razumjelo.”²²³

Moderna je arhitektura globalni fenomen koji je oblikovao gradove širom svijeta. Njezina prisutnost može se primijetiti u različitim zemljama i kulturama, ali istovremeno je i odraz lokalnih karakteristika i društvenih uvjeta. Kroz dizajn urbanih prostora i stambene zgrade stvorila je nove obrasce urbanoga života te je poticala interakciju između stanovnika. Arhitektura nije samo umjetnost oblikovanja prostora, ona je znanost u službi čovjeka; ona stvara grad, mjesto za (su)život ljudi. Humanizacija prostora proces je koji od betonskih blokova i stupova stvara mjesta puna života. Humani grad budućnosti podrazumijeva urbanistički plan i arhitektonski dizajn usmjeren ka stvaranju boljega životnog standarda za stanovnike, uz poseban naglasak na društvenu uključenost i pravičnu raspodjelu resursa. U kontekstu Jugoslavije taj je pristup naglašavao izgradnju suvremenoga društva, jednakih mogućnosti za sve građane te harmoničan razvoj svih segmenata društva.

Suvremeno društvo u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata prolazilo je kroz period intenzivnih društvenih, političkih i ekonomskih promjena koje su utjecale na sve aspekte života. Jedna od glavnih promjena koja je utjecala na društvo jest pojava samoupravljanja s čime su radnici i građani imali određenu autonomiju radi postizanja demokracije, kako na radnom mjestu tako i u društvu. U tome se kontekstu razvija i modernistička arhitektura gdje se modernizacija shvaćala kao put prema egalitarnom društvu utemeljenom na emancipaciji radničke klase, neotuđenome radu i potiskivanju države. Ta je vizija utjelovljena u urbanističkim projektima poput Novoga Beograda, Splita 3, Novoga Zagreba, koji su bili simboli modernosti i socijalističkoga prosperiteta.

Odnos između jugoslavenskoga društva, modernističke arhitekture i vizije humanoga grada budućnosti nadasve je kompleksan i važan. Grad svojom složenom

²²³ Premerl, *Povijesnost arhitekture pedeset tekstova o arhitekturi 1962.-2013.*, 235.

strukturu daje čovjeku mogućnost da sudjeluje u povijesnim procesima i da interpretira procese koji ga oblikuju. Povezivanjem sa zajednicom, komunikacijom, složenom strukturom grad omogućava čovjeku život, a čovjek svojim životom u gradu ožvljava prostor i time čini grad dijelom budućnosti zajednice. Humani grad je grad čovjeka koji društvenim dodirima stvara prostor oko sebe i ispunjava ga živošću.

Kroz analizu arhitektonskih postignuća i urbanističkih projekata iz razdoblja socijalizma u Jugoslaviji, uočavamo da moderna arhitektura nije samo promišljeni estetski izraz, već i duboko ukorijenjena u ideje i ciljeve toga društva. Modernistička arhitektura je desetljećima igrala ključnu ulogu u oblikovanju jugoslavenskih gradova i naselja. Oblikovala je svakodnevni život ljudi sa svojim nastojanjem da postigne društvenu jednakost, da posve uništi segregaciju koja je u godinama prije rata bila posebno izražena. U postizanju jednakosti pomogle su i socijalne reforme koje su uključivale zdravstveno osiguranje, besplatno obrazovanje i socijalnu zaštitu. Modernistička arhitektura Jugoslavije, s naglaskom na humanost, funkcionalnost i estetiku, postala je središnji dio urbanoga pejzaža tadašnjice. Izgradnja stambenih naselja, sportskih centara i domova kulture učinila je svakodnevnicu suvremenoga društva Jugoslavije potpunijom i interaktivnijom.

Sloboda koja je dana jugoslavenskim arhitektima omogućila je djela velikih ambicija i da svojom kreativnošću obogate prostorna i kulturna dobra jedne zemlje. Jesu li iskorištena i cijenjena djela modernističke arhitekture? Stambeni blokovi, nova gradska naselja i javne građevine, gledano iz današnje pozicije, unatoč svakodnevnoj izgradnji jesu iskorištena. Nova gradska naselja i danas ispunjavaju ljudski životi, ali su zato mnogi drugi objekti zapušteni ili su pak pretrpjeli promjene koje su degradirale prvobitne ideale. „Betonske spavače”, jedne od najljepših zdanja moderne arhitekture, zaposjeda priroda i stvara sliku melankolije propadanja s primjesama nostalgije. Nakon raspada Jugoslavije, zapostavljena su i zaboravljena kao da nikada nisu imala značaj, a tek se posljednjih godina javlja interes za njihovu obnovu i revitalizaciju, gdje neka od njih predstavljaju kulturna dobra.

Revitalizacija i očuvanje predstavljaju izazov kako bismo sačuvali modernističku arhitekturu i njezinu vrijednost za buduće generacije. Vrijednost joj leži i u tome što podsjeća na vrijednosti solidarnosti, jednakosti i društvene odgovornosti koje su bile temeljni ideali te na kojima počiva ondašnje jugoslavensko društvo. Jugoslavenska modernistička arhitektura nije samo estetski izraz, naprotiv ona je odraz ideala humanoga društva i napora za ostvarenje bolje budućnosti, ona je doprinos „malenih

arhitekata” koji su stvarali bolju i humaniju zemlju iz ruševina rata, a sve to za čovjeka koji ju je naposljetku zapostavio. Njezino proučavanje omogućuje bolje razumijevanje složenih veza između arhitekture, društva i društvenih promjena, te nas potiče na promišljanje kako oblikovati gradove i arhitekturu, a da pritom odgovaraju potrebama i vrijednostima suvremenoga društva.

POPIS PRILOGA

Slika 1. Maketa Zagrebačkog Velesajma.....	54
Slika 2. Hotel Pljevlja 2004.	57
Slika 3. Vitićev neboder	58
Slika 4. Hotel Podgorica	62
Slika 5. Razglednica Malinska-Haludovo.....	63
Slika 6. Sava centar	64
Slika 7. Geneks kula	66
Slika 8. Spomen-dom u Kolašinu.....	68
Slika 9. Dom revolucije u Nikšiću 1979.....	69
Slika 10. Maketa Društvenog doma u Konjicu	71

IZVORI I LITERATURA

Izvori:

Arhiv: Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1228 Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (RK SSRNH), 4.2.4. Komisija za političko-ideološki rad 1954.-1967.; 4.2.4.14. Kulturna djelatnost, kutija 134.

Arhitektura, 1960-1990.

Čovjek i prostor, 1960-1997.

Kulturni radnik, 1988.

Pljevaljske novine, 1967-1980.

Betonski spavači, r. Saša Ban, Hulahop d.o.o., Zagreb, 2016-2019.

Vruć vetar, r. Aleksandar Đorđević, Radiotelevizija Beograd, Beograd, 1980.

Srećni ljudi, r. Aleksandar Đorđević i Slobodan Šuljagić, Radiotelevizija Srbije, Beograd, 1993.

Živi arhiv: Priča Šarenog nebodera, r. Miran Krčadinac, 2020.

<https://www.youtube.com/watch?v=YN-BtjPbrfU&t=630s>

Literatura

1. Alihodžić, Rifat, *Arhitektura u Crnoj Gori 1965-1990. (kroz prizmu „Borbine“ nagrade)*, Pro File, Podgorica, 2015.
2. Bakal, Boris, „Legenda o brodu“, *Oris*, 91, 2015.
3. Blagojević, Ljiljana, *Itinereri: Moderna i Mediteran; Tragovima arhitekata Nikole Dobrovića i Milana Zlokovića*, Službeni glasnik, Beograd, 2015.
4. Blagojević, Ljiljana, *Novi Beograd: Osporeni modernizam*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.
5. Bleter, Rozmari Hag, “Tumačenje “staklenog sna”- ekspresionistička arhitektura i istorija metafore kristala”, *Istorija moderne arhitekture; antologija tekstova, Kristalizacija Modernizma; Avangardni pokreti, B2*, ur. Perović, Miloš R. Arhitektonski fakultet, Beograd, 2000., 111-129.
6. Bogdanović, Bogdan, *Grad i budućnost*, Naklada Mlinarec-Plavić, Zagreb, 2001.

7. Bojović, Vojislav Vojkan, „Tragovi graditeljstva“, *Breznički zapisi* br.16, ur. Joknić Milorad, NIP „Pljevaljske novine“ d.o.o. Pljevlja, 2005. 71-95.
8. Čaldarović, Ognjen, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.
9. Debor, Guy, *Društvo spektakla*, Champ Libre, Paris, 1987.
10. Dimitrijević, Branislav, „Od utopizma revolucionarne jednakosti do anti-utopizma potrošačkog blagostanje“, *Pejzaži potrošačke kulture socijalizma u Jugoslaviji = Consumer culture landscapes in socialist Yugoslavia*, ur. Bodrožić, Nataša, Lidija Butković Mićin i Saša Šimpraga, Slobodne veze, udruga za suvremene umjetničke prakse, Onomatopee, Zagreb, Eindhoven, 2018., 130-162.
11. Dobrivojević, Ivana „Stanogradnja“, *Nikad im bolje nije bilo?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Ana Panić, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2014.
12. Dobrivojević, Ivana, „Infrastruktura u stanovima“ *Nikad im bolje nije bilo?: modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Ana Panić, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2014.
13. Duda, Dean, „Između zajednice i arhitekture“, *Oris*, 98, 2016. 150-168.
14. Duda, Igor, „O vrhuncu jugoslavenske potrošačke kulture“, *Pejzaži potrošačke kulture socijalizma u Jugoslaviji = Consumer culture landscapes in socialist Yugoslavia*. 94-114, ur. Bodrožić, Nataša, Lidija Butković Mićin i Saša Šimpraga, Slobodne veze, udruga za suvremene umjetničke prakse; Eindhoven: Onomatopee, Zagreb, 2018., 94-114.
15. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
16. Duda, Igor, „'Radim sve što treba.' Aktivisti u mjesnim zajednicama u Jugoslaviji 1970-ih i 1980-ih“, *Časopis za suvremenu povijest*, 52, 3, 2020., 731-757.
17. Duda, Igor, ur., *Stvaranje socijalističkoga čovjeka: hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, Srednja Europa, Zagreb, 2017.
18. Frempton, Kent, *Moderna arhitektura, kritička historija*, Orion art, Beograd, 2004.
19. Fuček, Marko, „Socijalistički mladi čovjek: sinegdoha kulturne politike prema mladima, 1945-1960“, *Socijalizam izgradnja i razgradnja*, ur. Chiara Bonfiglioli i Boris Koroman, Srednja Europa, Zagreb, 2017., 19-45.

20. Galjer, Jasna, *Arhitektura za humaniji svijet: Jugoslavenski paviljon Vjenceslava Richtera za Expo 58, 14. 4. 2011. - 29. 5. 2011.*, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2011.
21. Galjer, Jasna, Iva Ceraj, "Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957.–1960. godine", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35, 2011., 277-296.
22. Goessel, Peter, Gabriele Leuthaeuser, *Arhitektura 20. stoljeća*, V.B.Z., Zagreb, 2007.
23. Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2013.
24. Kovačić, Dinko, "Split 3: Što mu je prethodilo, što je bio, što je danas?", *Art bulletin*, 66, 2016., 65-103.
25. Križić Roban, Sandra, "Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata", *Socijalizam i modernost; Umjetnost, kultura, politika 1950.-1974.*, ur. Ljiljana Kolečnik, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2012., 55-127.
26. Le Normand, Brigitte, *Designing Tito's capital: urban planning, modernism, and socialism*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2014.
27. Lesnikowski, Wojciech G., *Rationalism and Romanticism in Architecture*, McGraw-Hill Book Comp, 1982.
28. Lojd, Sitn ... [et al.] ; uvod H. [Henri] R. [Rasel] Hičkoka, *Svetska arhitektura : ilustrovaná istorija*, Agora: Građevinska knjiga, Beograd, 1967.
29. Magaš, Boris, *Arhitektura: pristup arhitektonskom djelu*, Školska knjiga, Zagreb, 2012.
30. Maksimović, Branko. *Urbanizam: teorija prostornog planiranja i uređenja naselja*. Naučna knjiga, Beograd, 1986.
31. Marsić, Vera, Petar Selem, Zvonko Marković, *Rašica Božidar - arhitektura scenografija slikarstvo pedagoški i znanstveni rad monografija*, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
32. Mrduljaš, Maroje, Vladimir Kulić, *Unfinished Modernizations: Between Utopia and Pragmatism*, Croatian Architects' Association, Zagreb, 2012.
33. Mrlješ, Rade, „Arhitektura internacionalnog modernizma u kontekstu repozicioniranja socijalističke Jugoslavije na međunarodnoj sceni“. *Godišnjak za društvenu istoriju = Annual of Social History*, br. 29/2, 2022. 29-47.
34. Mumford, Lewis, *Grad u historiji*, Naprijed, Zagreb, 1988.

35. Pešterac, A., *Transformacija prostora u mesto: stalnosti i promene poetičkog dejstva mesta*. Doktorska disertacija. Fakultet tehničkih nauka – Departman za arhitekturu i urbanizam, Novi Sad, 2017.
36. Premerl, Tomislav, *Povijesnost arhitekture pedeset tekstova o arhitekturi 1962.-2013.*, UPI-M PLUS d.o.o., Zagreb, 2017.
37. Premerl, Tomislav, „Tragovi moderne u poslijeratnoj arhitekturi Hrvatske“, *Arhitektura*, ur. Marin Hrižić, Udruženje hrvatskih arhitekata, Zagreb, 2012.
38. Prost, Antoine, “Public and Private Spheres in France”, *A History of Private Life. Riddles of Identity in Modern Times*, ur. Antoine Prost i Gerard Vincent, The Belknap Press of Harvard University Press, London, 1990-2003., 1-145.
39. Seferagić, Dušica, *Kvaliteta života i nova stambena naselja*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1988.
40. Stamatović Vučković, Slavica, *Arhitektonska komunikacija: objekti kulture u Crnoj Gori 1945- 2000*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2018.
41. Supek, Rudi, *Grad po mjeri čovjeka*, Naprijed, Zagreb, 1987.
42. Šentevska, Irena, Maroje Mrduljaš, “Remembering Haludovo: The Penthouse Years and What Came Later”, *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2021., 507–533.
43. Šuvaković, Miško, *Pojmovnik suvremen umjetnosti*, Horetzky, Zagreb, 2005.
44. Vukićević, Borislav, “Rješenje između dva radikalna pristupa”, *Pogled* (Podgorica), 16, 2016., 62-72.

Mrežni izvori:

1. Ćorović, Adi, Bosna i Hercegovina, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, <https://www.scribd.com/document/486775045/Konjic-Drustveni-dom-BOS>
2. Đuračić, Gordana, „Pogled na crnogorsku arhitekturu 20. i 21. stoljeća (prvi dio)“, Antena M <https://www.antenam.net/istorija/111535-pogled-na-crnogorsku-arhitekturu-20-i-21-stoljeca-prvi-dio> 6.7.2023.
3. Fiket, Marko, Marta Radman i Gorana Ražnatović, „Na pola puta između života i smrti“, Kulturpunkt.hr <https://kulturpunkt.hr/tema/na-pola-puta-izmedu-zivota-i-smrti/>

4. Hotel Podgorica, Architectuul, <https://architectuul.com/architecture/hotel-podgorica> pristup 25.6.2023.
5. I.P. Ovo je finalno rješenje za Dom revolucije, Radio i televizija Crne Gore, <https://rtcg.me/vijesti/drustvo/169340/ovo-je-finalno-rjesenje-za-dom-revolucije.html> pristup: 20.6.2023
6. Konkurs za idejno arhitektonsko rješenje adaptacije i rekonstrukcije "Doma revolucije" u Nikšiću", Ministarstvo održivog razvoja i turizma, <file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/Projektni+zadatak+--+Dom+Revolucije.pdf>
7. Kranjčević Batalić, Tonči, „Zaštitimo Vitićev motel“, Pogledaj.to, <http://pogledaj.to/arhitektura/zastitimo-viticev-motel/>, pristup: 25.6.2023.
8. Marković, Marina, „Sava Centar: Život jugoslovenskog staklenog dvorca“, Gradnja, <https://www.gradnja.rs/sava-centar-zivot-jugoslovenskog-staklenog-dvorca/>, pristup: 9.7.2023.
9. Nikolić, Jovana, „Veliki povratak Sava centru“, Real Estate, <https://realestate-magazine.rs/sr/nekretnine/projekti/veliki-povratak-sava-centra/84590>, pristup: 9.7.2023.
10. „Sava centar je utvrđen za kulturno dobro“, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, https://beogradskonasledje.rs/aktuelnosti/sava-centar-kulturno-dobro?fbclid=IwAR3TuJZUQKXu_wgfK5962Qj9qm7ZQ40bRQ6Fg9B4Y0Jfgily_n8Z1DNFt34s pristup: 9.7.2023.
11. „Spomen Dom“, Architectuul, <https://architectuul.com/architecture/spomen-dom> pristup: 7.7.2023.

SAŽETAK

Kroz analizu relevantnih djela i misli teoretičara arhitekture, sociologa i povjesničara o arhitekturi i društvu Jugoslavije, rad se bavi prikazom važnosti kohezije umjetnosti i društva za stvaranje grada. Posebna se pozornost posvećuje humanizaciji prostora, očovječavanju i stvaranju gradova za čovjeka u socijalističkoj Jugoslaviji. Prikazuje se kako je arhitektura bila oblikovana u skladu s vizijom egalitarnoga društva utemeljenoga na idealima emancipacije radničke klase i jednakosti, te se razmatra socijalistička modernizacija između vrijednosti socijalizma i kapitalizma u specifičnoj utopijskoj viziji društva. Istraživanje pruža uvid u važnost modernističke arhitekture u oblikovanju urbanoga pejzaža jugoslavenskih gradova koja osim povijesnih jezgra, grade moderne nove četvrti budućnosti. Analiziraju se reprezentativna zdanja modernizma koja su bila simboli društvenoga napretka i nacionalnoga ponosa, djela velikih ambicija, domovi kulture, zdravstvene ustanove, kao i hotelski kompleksi. Kroz arhitekturu prikazani su zajedništvo i neprestana želja za napretkom i jedinstvom. Cilj je rada stvaranje slike o izgradnji i modernizaciji socijalističke Jugoslavije, s nastajanjem nekih od najljepših modernih zdanja arhitekture i simbola nedovršenih modernizacija. Kroz interdisciplinarni pristup koji uključuje povijest arhitekture, društvene i humanističke znanosti te urbanističke studije, ovaj rad pruža uvid u kompleksnu i dinamičnu vezu između jugoslavenskoga društva, modernističke arhitekture i izgradnje humanoga grada budućnosti.

Ključne riječi: Jugoslavija, socijalizam, arhitektura, modernizacija, suvremeno društvo, novi gradovi, humanizacija

ABSTRACT

The humane city of the future. Yugoslav society and the modernist architecture

Through the analysis of relevant writings and thoughts of architectural theorists, sociologists and historians on the architecture and society in Yugoslavia, this thesis focuses on demonstrating the importance of the cohesion of art and society in the creation of a city. Special attention is given to the humanization of space, anthropocentrism, and the creation of cities for the people in socialist Yugoslavia. It illustrates how architecture was shaped in accordance with the vision of an egalitarian society based on the ideals of working-class emancipation and equality. It explores socialist modernization within the framework of socialist and capitalist values in a specific utopian vision of society. The research provides insights into the significance of modernist architecture in shaping the urban landscape of Yugoslav cities, constructing not only historical cores but also modern districts of the future. Representative modernist buildings symbolizing social progress and national pride are analysed, including ambitious cultural centres, healthcare institutions and hotel complexes. Through architecture, the unity and continuous aspiration for progress and unity are portrayed. The aim of this thesis is to create a portrayal of the construction and modernization of socialist Yugoslavia, with the emergence of some of the most beautiful modern architectural structures and symbols of unfinished modernizations. Through an interdisciplinary approach encompassing the history of architecture, social sciences and humanities, as well as urban studies, this thesis offers insight into the complex and dynamic relationship between Yugoslav society, modernist architecture, and the construction of a humane city of the future.

Keywords: Yugoslavia, socialism, architecture, modernization, contemporary society, new cities, humanization.